

Цей звіт підготовлено за підтримки Швеції. Зміст документу є винятковою відповідальністю ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив» та не обов'язково відображає позицію Швеції.

Звіт пройшов peer review таких експертів:

Козюбра Микола Іванович

Доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», суддя Конституційного Суду України у відставці (1996-2003), член-кореспондент Національної академії правових наук України, дійсний член Української академії політичних наук, Заслужений юрист України

Венгер Володимир Миколайович

Декан факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», виконавчий директор Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Цельєв Олексій Вікторович

Кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», експерт Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Матвєєва Юлія Іванівна

Кандидатка юридичних наук, старша викладачка кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», завідувачка Експериментальної навчальної лабораторії «Правнича клініка» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Зміст

Резюме	4
Вступ	7
Методологія	9
Розділ 1. Загальна характеристика основних типів праворозуміння	13
1.1. Природно-правовий тип праворозуміння	14
1.2. Позитивістський тип праворозуміння	18
1.3. Соціологічний тип праворозуміння	21
Розділ 2. Фактори, що впливають на формування праворозуміння в процесі навчання в закладі вищої освіти (за результатами анкетного опитування)	26
2.1. Типи сприйняття права студентів першого та четвертого курсів	26
2.2. Тип праворозуміння студентів та вибір їхньої майбутньої професії	30
2.3. Тип праворозуміння студентів та їхні інтереси в навчанні	32
2.4. Тип праворозуміння студентів та правові цінності, які вони сповідують	34
2.5. Тип праворозуміння студентів та їхній досвід професійної діяльності	41
2.6. Тип праворозуміння студентів та їхня оцінка якості юридичної освіти	44
2.7. Інтереси студентів у навчанні та їхня оцінка якості юридичної освіти	47
2.8. Інтереси студентів у навчанні та вибір їхньої майбутньої професії	50
2.9. Успішність студентів у навчанні та вибір їхньої майбутньої професії	52
2.10. Курс навчання та вибір студентами майбутньої професії	53
Рекомендації	55
Додаток	57

Резюме

З метою з'ясування, як змінюється праворозуміння студентів спеціальності «081-Право» упродовж їхнього навчання в закладах вищої освіти, було проведено анкетне опитування, у якому взяли участь 143 студенти першого та четвертого курсів: 109 першокурсників та 34 четвертокурсники, які представляють 6 закладів вищої освіти України. На підставі результатів опитування було визначено фактори, що корелюють із певним типом праворозуміння студентів ОС «Бакалавр», які взяли участь в анкетуванні.

Проведене дослідження показало, що сприйняття права студентів на рівні знання теорії та її застосування на практиці відрізняється. Зокрема, на рівні теоретичних знань як респонденти першого курсу, так і респонденти четвертого курсу більше розділяють ідеї природного права. Водночас здобуті знання зовсім по-іншому втілюються в практичній діяльності. Показово, що і першокурсники, і четвертокурсники, які взяли участь в анкетуванні, у 50% випадків вирішують практичні ситуації, орієнтуючись на соціологічну концепцію праворозуміння.

Результати опитування продемонстрували, що за підсумками навчання в закладі вищої освіти (зокрема на бакалавраті) здебільшого змін зазнають теоретичні знання студентів. Свідченням цього є переорієнтація тяжіння студентів до певного типу праворозуміння саме за цим показником. Фактично на четвертому курсі зменшується кількість позитивістів і зростає кількість прихильників соціологічного типу (на рівні сприйняття теорії).

Водночас за показником застосування законодавства на практиці ситуація також змінюється, однак не так суттєво. З одного боку, попри щоденне вивчення правничих дисциплін упродовж чотирьох років, респонденти-четвертокурсники, як і респонденти-першокурсники, однаково розподіляються за такою схемою: найбільшою є кількість прихильників соціологічної концепції, далі за кількістю слідує позитивісти, дещо менше прихильників природного права й найменша кількість серед опитаних тих студентів, тип праворозуміння яких остаточно не сформувався. З іншого боку, опитування засвідчило, що прихильників застосування позитивістського підходу на практиці все одно більше, ніж тих, хто дійсно прагне втілювати ідеї природного права (показник позитивізму збільшується на 13%). На жаль, така тенденція є недостатньо задовільною, адже свідчить про те, що насправді здебільшого викладачам не вдається прищепити студентам тяжіння до природно-правової концепції (на рівні практичних навичок).

Залежність між інтересами опитаних студентів у навчанні та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння вдалося встановити лише щодо кількох навчальних дисциплін, а саме:

- студенти, які надають перевагу вивченню предмета «Теорія держави», більш схильні до позитивістського праворозуміння;
- студенти, котрим подобається вивчення предмета «Загальна теорія права», більш схильні до позитивістського праворозуміння на рівні теоретичних знань. Водночас на рівні нормозастосування такі студенти більш схильні до соціологічної концепції;
- студенти, яким подобається вивчення предмета «Адвокатура», здебільшого схильні до втілення ідей природного права на рівні правозастосування. Водночас ці студенти в правозастосуванні менш схильні до соціологічного праворозуміння;
- існує тенденція, що студенти, які надають перевагу вивченню предмета «Цивільне право», більш схильні до позитивістського праворозуміння в правозастосуванні;
- існує тенденція, що студенти, які надають перевагу вивченню предмета «Теорія держави», менш схильні до природного права в правозастосуванні.

Цінності, які сповідують опитані студенти, також впливають на те, як вони сприймають право. Зокрема:

- студенти, котрі розділяють цінність «повага до закону», здебільшого схильні до позитивізму в теоретичних знаннях та на практиці. Водночас вони менш схильні до концепції природного права на рівні нормозастосування;
- студенти, які розділяють цінність «справедливість», більш схильні до природно-правового праворозуміння;
- студенти, які розділяють цінність «гуманність», більш схильні до ідей природного права та менш схильні до позитивістського праворозуміння на рівні теоретичних знань та в нормозастосуванні;
- студенти, які розділяють цінність «доброчесність», більш схильні до природно-правової концепції;
- існує тенденція, що студенти, котрі розділяють цінність «неупередженість», більш схильні до природного права. Водночас вони меншою мірою схильні до позитивістського та соціологічного праворозуміння;
- існує тенденція, що студенти, котрі розділяють цінність «чесність», менш схильні до соціологічного праворозуміння.

Результати анкетного опитування вказують на наявність тенденції, що студенти, котрі мають досвід роботи у сфері права, більш схильні до соціологічної концепції праворозуміння.

Серед опитаних студентів ті, хто вище оцінює якість юридичної освіти у своєму закладі вищої освіти, більш схильні до природного права та менш схильні до соціологічної концепції праворозуміння.

Залежність між інтересами студентів у навчанні та їхньою оцінкою якості юридичної освіти вдалося встановити лише щодо кількох навчальних дисциплін. Зокрема:

- студенти, яким подобається вивчати дисципліну «Загальна теорія права», оцінюють якість навчання вище;
- студенти, котрим подобається вивчати предмет «Міжнародний захист прав людини», оцінюють якість навчання нижче;
- студенти, яким подобається вивчати «Цивільне право» та «Цивільний процес», оцінюють якість навчання нижче.

Студенти не завжди обирають сферу майбутньої професійної діяльності, орієнтуючись лише на власні інтереси в навчанні. Чинник інтересів у навчанні хоч і має певну вагу, однак він не є вирішальним. Це можна пояснити тим, що у виборі професійної кар'єри респонденти орієнтуються також і на низку інших чинників (наприклад, бажання отримати високий дохід, прагнення допомагати іншим, бажання здобути високий соціальний статус, допомога знайомих із працевлаштуванням, порада від родичів чи знайомих тощо).

Вступ

Упродовж останніх років спеціальність «Право» є однією з найбільш популярних серед вступників. Зокрема, під час вступної кампанії 2024 року на цю спеціальність абітурієнти подали понад 40 000 заяв¹. Станом на 2024 рік відповідна освіта надавалася в 174 закладах вищої освіти (далі – ЗВО)². Тисячі бакалаврів та магістрів щорічно здобувають дипломи, починають опановувати правничі професії або ж знаходять роботу у сфері політики, бізнесу чи державного управління. Специфіка правничих професій, на відміну від багатьох інших, полягає в безпосередній взаємодії з людьми. Ця взаємодія здебільшого виникає задля розв’язання життєвих правових питань, допомоги або ж захисту людини, яка потрапляє в складну ситуацію. Від ступеня професійної підготовленості юриста, яка базується насамперед на його розумінні права, напряду залежить якість надаваної фахової допомоги та здатність вирішувати складні юридичні справи, а отже – захист невід’ємних та невідчужуваних прав людини.

Розуміння природи права, його ролі та значення в житті суспільства формує світогляд правників, основи якого закладаються ще під час навчання у ЗВО. Відтак важливого значення набуває формування в студентів фундаментальних знань про право як явище. І в цьому контексті вирішальну вагу має питання про те, як юридична освіта впливає на формування праворозуміння здобувачів освіти. Праворозуміння – це певний образ права, зумовлений світоглядом конкретної людини та який «відображає найбільш суттєві ознаки права»³. Відповідно конкретний зміст сформованого образу права впливає на те, як студенти-правники чи юристи-практики діють у конкретних життєвих ситуаціях.

У зв’язку із цим у дослідженні ми сконцентрували увагу на з’ясуванні того, як студенти сприймають право, яке місце право та правнича освіта займають у їхньому житті та які правові інструменти вони схильні застосовувати для вирішення практичних ситуацій. Оцінка цих аспектів здійснювалася в контексті ролі юридичної освіти в цьому процесі.

Дослідження має таку структуру: спочатку наводиться опис методології, яка розкриває умови та процес досягнення результатів дослідження на різних його етапах. Сутність та важливість ролі, яку відіграє те чи інше праворозуміння, охарактеризовано в Розділі 1 «Загальна характеристика основних типів праворозуміння», який присвячений детальній характеристиці трьох «класичних» типів праворозуміння: природно-правового, позитивістського та соціологічного.

¹ Рейтинг спеціальностей у вишах за кількістю поданих заяв.

² ВУЗи України.

³ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. С. 32.

У Розділі 2 «Фактори, що впливають на формування праворозуміння в процесі навчання в закладі вищої освіти (за результатами анкетного опитування)» наведено аналіз результатів анкетного опитування, поширеного серед студентів першого та четвертого курсів спеціальності «081-Право». Цей розділ складається з 10 підрозділів, у кожному з яких описується роль різних факторів у процесі формування сприйняття права респондентами. За результатами проведеного дослідження сформульовано висновки про місце та роль юридичної освіти в процесі формування праворозуміння майбутніх правників. У підсумку надано рекомендації щодо покращення освітнього процесу в частині підготовки випускників за спеціальністю «081-Право».

Методологія

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати, як сформоване та як змінюється праворозуміння студентів спеціальності «081-Право» протягом їхнього навчання в закладах вищої освіти, та які фактори на це впливають.

З огляду на мету в межах цього звіту зосереджено увагу на вивченні таких основних питань:

- Чи існує різниця в сприйнятті права серед студентів перших та четвертих курсів спеціальності «081-Право»?
- Які фактори корелюють із певним типом праворозуміння?
- Чи впливає тип праворозуміння на вибір майбутньої юридичної професії?

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

- виокремити ключові типи праворозуміння, які домінують у студентів на різних курсах навчання;
- з'ясувати, якими навчальними дисциплінами студенти найбільше цікавляться на кожному з курсів;
- визначити, які професії студенти-правники планують обрати в майбутньому;
- проаналізувати, як наявний досвід професійної діяльності (роботи чи стажування) впливає на праворозуміння;
- проаналізувати, як успішність у навчанні впливає на вибір майбутньої професії;
- встановити, наскільки студенти задоволені якістю викладання правничих дисциплін;
- з'ясувати, які цінності важливі для студентів-правників на кожному з курсів.

Процес збору необхідної інформації та її опрацювання складався з **трьох етапів**:

- кабінетне дослідження (добір закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку студентів за спеціальністю «081-Право»; виокремлення особливостей ключових концепцій праворозуміння; аналіз факторів, які можуть мати кореляцію з типами праворозуміння студентів);
- анкетне опитування студентів перших та четвертих курсів спеціальності «081-Право»;
- статистичний аналіз даних.

В анкетному опитуванні взяли участь 143 студенти першого та четвертого курсів: 109 першокурсників та 34 четвертокурсники. Респонденти представляють 6 закладів вищої освіти України:

1. Національний університет «Києво-Могилянська академія» (м. Київ);
2. Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ);
3. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків);
4. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (м. Харків);
5. Національний університет «Острозька академія» (м. Острог);
6. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (м. Одеса).

Анкетування мало форму **онлайн-опитування** та проводилося через самостійне заповнення респондентами спеціально розробленої анкети **в програмному забезпеченні Google-Forms** (Додаток). Ця анкета містила такі змістовні блоки:

- загальний блок із відомостями про навчання;
- демографічний блок;
- теоретичний блок (10 питань, спрямованих на визначення типу праворозуміння студентів на рівні теоретичних знань);
- практичний блок (10 задач на визначення типу праворозуміння студентів на рівні нормозастосування).

Добір респондентів здійснювався через email-розсилку анкети представникам студентського самоврядування та адміністрації правничих факультетів/інститутів закладів вищої освіти з подальшим її поширенням серед студентів. Анкетування проводилося в період із 22 листопада 2023 року до 15 січня 2024 року включно.

На підставі результатів анкетного опитування визначалися типи праворозуміння, притаманні респондентам, їхня мотивація до обрання правничої освіти, інтереси в навчанні, кар'єрні вподобання, досвід роботи та стажування, успішність у навчанні, оцінка якості юридичної освіти та цінності, які вони сповідують.

З'ясування схильності студентів до певних концепцій праворозуміння здійснювалося лише щодо трьох класичних типів – природно-правового, позитивістського та соціологічного.

До теоретичного та практичного блоків питань був застосований конфірматорний факторний аналіз (CFA). Факторний аналіз надав можливість підтвердити наявність 6 моделей праворозуміння (3 практичних та 3 теоретичних):

1. позитивістське теоретичне праворозуміння (показники якості моделі: CFI – 0.954; TLI – 0.923; RMSEA – 0.053; SRMR – 0.049);

2. позитивістське практичне праворозуміння (показники якості моделі: CFI – 1; TLI – 1; RMSEA – 0.000; SRMR – 0.040);
3. природно-правове теоретичне праворозуміння (показники якості моделі: CFI – 1; TLI – 1; RMSEA – 0.000; SRMR – 0.043);
4. природно-правове практичне праворозуміння (показники якості моделі: CFI – 1; TLI – 1; RMSEA – 0.000; SRMR – 0.046);
5. соціологічне теоретичне праворозуміння (показники якості моделі: CFI – 1; TLI – 1; RMSEA – 0.000; SRMR – 0.001);
6. соціологічне практичне праворозуміння (показники якості моделі: CFI – 0.985; TLI – 0.978; RMSEA – 0.014; SRMR – 0.054).

Через проведення CFA було перевірено ряд гіпотез щодо факторного навантаження шістьох видів праворозуміння та обрано факторну модель на основі гіпотези, котра демонструє найвищі показники якості. Відповідно до гіпотези було визначено основні питання, котрі є визначальними для кожного з трьох типів праворозуміння в теоретичному та практичному блоці. Для визначення схильності респондентів до певного типу праворозуміння було враховано лише відповіді на ті питання, що демонструють найбільший вплив на праворозуміння. Для кожного студента обраховувався відсоток відповідей щодо кожного типу праворозуміння у відсотках за формулою:

(кількість позитивістських відповідей / кількість питань, що мають найбільший вплив на позитивістське праворозуміння) x 100

Згодом отримані результати щодо позитивістського, природно-правового та соціологічного праворозуміння порівнювалися та обраховувалося найбільше значення, яке й визначало схильність до конкретного типу праворозуміння.

Другий підхід до визначення домінантного типу праворозуміння базувався на утворенні порогового значення, яке дорівнювало 5 відповідям, що вказують на певне праворозуміння. Тобто лише за умови, коли респондент зазначив 5 або більше відповідей, які вказували на або позитивістський, або природно-правовий, або соціологічний тип, вважалося, що в студента є домінантний тип праворозуміння (один із цих трьох). У разі збігу відсотків схильності до відразу декількох типів студента не зараховували до жодного з них. У процесі аналізу анкет цей підхід продемонстрував найбільшу відповідність з оцінкою анкет експертами під час врахування відповідей на більш фундаментальні питання.

Встановлення зв'язків між типами праворозуміння та різними факторами здійснювалося за допомогою методів логістичної бінарної регресії та лінійної регресії. Водночас, коли під час розгляду результатів регресії значення p-value перебуває

в проміжку 0.1-0.05, не можна стверджувати про наявність статистично значущого зв'язку між змінними. У той самий час такі значення p-value демонструють, що наявність певного зв'язку є *вірогідним*. Тому такі результати позначалися формулюванням «існує тенденція».

Водночас проведене дослідження має **методологічні обмеження**: воно не є репрезентативним, оскільки співвідношення респондентів-першокурсників та респондентів-четвертокурсників є нерівномірним. Відповідно результати анкетування є валідними лише щодо тих осіб, які взяли участь в опитуванні, і не можуть бути поширені на характеристику всіх ЗВО України. Однак отримані дані дають можливість зробити висновки про наявність певних тенденцій та зв'язків.

Розділ 1

Загальна характеристика основних типів праворозуміння

Типологія праворозуміння є досить багатогранною, адже виокремлення конкретних типів здійснюється за великою кількістю різних критеріїв. Наприклад, найчастіше такими критеріями є співвідношення матеріального та ідеального (у такому разі маємо матеріалістичний та ідеалістичний типи праворозуміння), ставлення до права різних народів (європейський, мусульманський, індо-буддистський типи тощо) чи за характеристикою суб'єктів (колективістське та індивідуалістське праворозуміння).

Водночас найбільш поширена класифікація типів праворозуміння здійснюється за ідеологічним критерієм, який покладає в основу розподілу ключові ідеї, притаманні тому чи іншому типу праворозуміння⁴. Відповідно до цього підходу, заведено здійснювати поділ на такі типи:

- 1) природно-правовий (або ж юснатуралізм);
- 2) позитивістський;
- 3) соціологічний.

Саме цю типологію заведено називати класичною. Зокрема, підтвердженням її широкого застосування є те, що така класифікація залишається домінантною в теорії права вже понад століття⁵.

Далі розглянемо більш докладно характерні ознаки, які вирізняють кожен із цих трьох підходів.

⁴ Кравцов І. Поняття та основні типи праворозуміння. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 5. С. 69.

⁵ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. С. 32.

1.1. Природно-правовий тип праворозуміння

Ідеї природного права були започатковані ще в епоху античності, у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Уже тоді сутність права трактувалася через такі поняття, як-от справедливість, свобода, рівність тощо. Показовим у цьому плані є латинський вислів «Jus est ars boni et aequi», що в перекладі означає «Право – це мистецтво добра і справедливості». Такий підхід характеризує ставлення мислителів античності до ролі права в житті суспільства, яка розкривається через необхідність сповідування моральних засад. Показово, що із цієї позиції правожодним чином не залежить від будь-яких соціальних факторів чи держави.

Надалі ідеї природного права були розвинені в період Середньовіччя та Нового часу. Тренд на утвердження цієї концепції праворозуміння прослідковується й дотепер.

Природно-правовий тип праворозуміння має низку особливостей, тож розглянемо його ознаки на підставі характеристики таких критеріїв.

Підхід до визначення сутності права

Концептуальні положення доктрини природного права стосуються того, що **сутність права зводиться до ідеї справедливості, яка знаходить своє втілення в таких категоріях, як-от права людини та людська гідність**. Конституційний Суд України, надаючи визначення поняттю «справедливість», зазначив, що її треба розглядати як «властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню»⁶.

Справедливість знаходить своє продовження в ідеї прав людини, яка декларує необхідність однакового поводження з усіма людьми, незалежно від їхньої національної, релігійної, мовної, майнової чи іншої належності.

Своєю чергою вчення про права людини тісно пов'язане з концепцією людської гідності⁷, що є ключовим критерієм оцінки ставлення до людини з боку органів влади та інших осіб.

6 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 № 15-рп/2004, п. 4.1 мотивувальної частини.

7 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло), п. 3.2 мотивувальної частини.

Загалом ці положення є свідченням того, що **природно-правовий тип праворозуміння базується на вищих правових ідеалах**, які є досить абстрактними та виходять за межі чіткого нормативного визначення, але конкретизації природно-правовий тип набуває в процесі ухвалення судового рішення, коли суд шукає аргументи за чи проти порушення певного права людини.

З огляду на це ключове положення – розкриття сутності права через справедливість, права людини та людську гідність – право не може бути зведене лише до текстів нормативних актів. Воно є значно ширшим за своїм змістом і сутністю.

Першоджерело та основна мета права

У межах концепції природного права під першоджерелом права маються на увазі такі явища, як-от людська гідність та права людини. Ці категорії мають ключове значення, оскільки їх забезпечення є основою **ідеї людиноцентризму (чи антропоцентризму)⁸, яка проголошує, що людина визнається найвищою цінністю**. З цієї позиції на державу покладається обов'язок забезпечувати належну охорону людської гідності та гарантувати захист прав і свобод, адже без цього неможливо досягти основної мети права — утвердження справедливості в суспільстві.

Співвідношення права та моралі

Ключові положення природно-правової концепції передбачають, що **право за своєю суттю завжди є моральним**. Аморального права немає в принципі. Це означає, що якщо якесь правило поведінки (не обов'язково втілене в нормі законодавства) є аморальним, то воно вже не буде правом. Відповідно таке правило не має виконуватися.

З цього виходить, що будь-яка **норма спочатку має піддаватися критичній оцінці на її відповідність моральним принципам**. На жаль, нормативні акти не завжди проходять таку перевірку. Певні закони чи інші акти законодавства можуть взагалі не відповідати вимогам моралі. Традиційно показовим прикладом у цьому плані є закони нацистської Німеччини. Ці акти грубо порушували права людини, були несправедливими, аморальними та дискримінаційними. Тобто формально їх можна назвати законами, однак правом – ні. І тому такі акти не мають застосовуватися.

⁸ Антропоцентризм у праві – це принцип, згідно з яким людина визнається найвищою цінністю. Ідеї антропоцентризму втілено в положеннях статті 3 Конституції України, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Співвідношення права та закону

Відповідно до ідей природно-правової концепції, право та закон не є тотожними. Як зазначалося вище, **право за своєю суттю справедливе, однак про закони держави так можна сказати не завжди**. Так відбувається тому, що в процесі розроблення нормативних актів інколи не враховуються певні положення ідеї людиноцентризму. Саме тому такі закони та підзаконні нормативні акти не можна назвати правовими. В особливо крайніх формах буває, що в законодавстві закріплюються положення, що є аморальними, допускають державне свавілля, порушують права людини тощо. Однак, як було зазначено вище, такі норми не можна вважати правом. Тож право та закон треба розрізняти.

Пріоритетний принцип нормозастосування

В ідеалі суспільні відносини мають регулюватися правовими законами, тобто законодавством, яке створене на основі верховенства права. Однак, на жаль, законодавство держави не завжди втілює цей стандарт. І різні концепції праворозуміння по-різному підходять до питання вирішення неузгодженостей між гуманістичними ідеями, загально визнаними людськими цінностями та вимогами чинних нормативних актів.

Ідея природного права передбачає, що в разі виникнення суперечностей між нормативними положеннями законодавства та ідеями справедливості, рівності, невідчужуваних прав людини тощо пріоритет у застосуванні має надаватися останнім. У такому разі **застосовується принцип верховенства права** як прояву «панування права в суспільстві»⁹ (не закону, а саме права!). Це означає, що право є вищим, ніж закон. І відповідно **саме закон має підпорядковуватися праву, а не навпаки**.

Джерело походження основоположних прав людини

У концепції природного права вважається, **що природні, невідчужувані права людини «не даруються їй державою, а належать від природи** нарівні з розумом та іншими людськими якостями»¹⁰. Це означає, що сам факт існування цих прав не залежить від волі держави, її органів (зокрема, парламенту, який ухвалює закони, що регламентують порядок реалізації прав людини), посадових чи службових осіб. Ці права людина має від народження, нарівні з усіма іншими членами суспільства. І факт проживання в конкретній державі, за певного політичного

⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004, п.п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини.

¹⁰ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. С. 33.

режиму тощо не має жодного значення, адже державні та політичні інституції не можуть надати ці права, бо не мають на це компетенції. Природні права людини закріплюються за нею автоматично внаслідок самого факту народження. Природні права слугують першоосною для законодавства, яке їх закріплює. Конституція та закони є результатом існування природних прав людини, а не навпаки.

Роль справедливості в процесі нормозастосування

Концепція природного права ґрунтується на ідеї справедливості, якій належить визначальна роль у процесі нормозастосування. Справедливість за своєю сутністю є абстрактним поняттям, у зв'язку з чим розуміння її змісту може дещо варіюватися в межах різних правових систем, адже віддзеркалює соціальні реалії кожного конкретного суспільства. Водночас ця категорія традиційно розкривається через такі правові принципи, як-от пропорційність, «однакове ставлення до однакового»¹¹ тощо.

У межах ідеї природного права законодавство, що не відповідає цим вимогам, не має застосовуватися. Відповідно **несправедливий закон є недійсним, а тому він не створює юридичних наслідків**. Народ у такому разі не зобов'язаний підпорядковуватися несправедливим правилам поведінки, а «правники повинні віднайти мужність не визнавати їхнього правового характеру»¹². Так відбувається тому, що несправедливий закон не може в принципі породжувати права як такого. Усе, що несправедливе, не є правовим за своєю сутністю.

Водночас жоден із типів праворозуміння не можна назвати ідеальним і таким, що не викликає ніяких застережень. Це пов'язано з тим, що кожному з них притаманні й переваги, й недоліки.

Наприклад, серед **переваг** природно-правової концепції можна зазначити її **орієнтованість на утвердження тренду щодо охорони та захисту прав людини, втілення ідеалів справедливості, рівності та свободи, тісне поєднання моралі та права, розмежування права та закону, а також розрізнення правових і неправових (правопорушних) законів**.

Однак **проблема** цієї теорії полягає в тому, що її **положення нерідко є досить абстрактними, а це, своєю чергою, суттєво ускладнює застосування цього підходу на практиці**. Саме така розмитість та «відірваність від реалій» призвела до занепаду концепції природного права в минулому¹³.

11 Погребняк С. Справедливість як принцип права: основні аспекти. Філософія права і загальна теорія права. 2015. № 1–2/2015. С. 259.

12 Радбрух Г. П'ять хвилин філософії права. Проблеми філософії права. 2004. Том II. С. 96.

13 Козюбра М. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. Право України. 2021. №1. С. 28.

1.2. Позитивістський тип праворозуміння

На відміну від ідей природного права, концепція юридичного позитивізму виникла значно пізніше, лише в другій половині XIX століття. Особливої популярності та поширення вона набула у XX столітті¹⁴.

Вихідні положення цієї концепції базуються на тому, що існують два виміри права – **об’єктивне право** (тобто право, встановлене державою) та **суб’єктивне право** (власне права людини). Прихильники позитивізму схиляються до думки, що людина може користуватися наданими їй суб’єктивними правами лише в разі їх закріплення в нормах позитивного права. Іншими словами, позитивізм не звертається до жодних абстрактних ідеалів добра та справедливості. Тож підхід до визначення сутності права, характеристика його джерел, співвідношення з мораллю та законом тощо суттєво відрізняється від тих позицій, які втілені в концепції природного права.

Аналогічно до характеристики природно-правової концепції ознаки, притаманні позитивістському типу праворозуміння, будуть відображені за тими самими критеріями.

Підхід до визначення сутності права

У межах позитивістського праворозуміння сутність права зводиться винятково до нормативних формулювань у текстах законів та інших нормативних актів. Такий підхід базується на тому, **що правом можна вважати лише ту норму, яка має формальне вираження і положення якої відповідно можна чітко встановити** (на відміну від природного права, вихідні ідеї якого іноді мають більш абстрактний характер).

Ця концепція праворозуміння не апелює до загальнолюдських цінностей, а тому їх втілення в нормативних положеннях законодавства не є обов’язковим. Основний фокус уваги позитивістів – на факті офіційного закріплення того чи іншого правила поведінки в правових нормах (законодавстві) та його санкціонування державою, що означає затвердження цих приписів із боку держави та надання правилам поведінки обов’язковості.

Першоджерело та основна мета права

Як було зазначено вище, у позитивізмі сутність права фактично зводиться до правил поведінки, що закріплені в законодавстві. У такому разі **першоджерелом права виступає воля держави**, адже саме держава як основний суб’єкт

¹⁴ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. С. 34.

законотворчості закладає в тексти нормативних актів своє бачення порядку регулювання суспільних відносин. У цьому разі мораль, людська гідність, права людини чи наявний порядок функціонування соціальних інститутів не мають вирішального значення в процесі формування джерел походження права.

З цієї позиції мета права розглядається як встановлення міцного режиму законності в суспільстві, який базується на ясних, чітких та зрозумілих нормативних приписах та має бути підпорядкований волі держави. У такий спосіб держава прагне забезпечити стабільність та передбачуваність нормативного регулювання та максимально зменшити будь-яку невизначеність, яка може супроводжувати функціонування публічно-владних інституцій та громадянського суспільства.

Співвідношення права та моралі

У цьому питанні позитивісти пішли кардинально протилежним шляхом, як порівняти з прихильниками природного права. Здебільшого прихильники цієї концепції висловлюють думку, що **право не має жодного зв'язку з мораллю**. Ці явища існують паралельно та не перетинаються між собою. Тобто норма права не має проходити ніякої перевірки на наявність (а)моральних складників. **Закон просто застосовується в будь-якому разі. Навіть якщо він явно суперечить принципам моралі.**

Співвідношення права та закону

На противагу положенням природного права, позитивістське праворозуміння виходить із того, що **право та закон не розмежовуються**. Такий постулат впливає з попереднього критерію, який зводить сутність права винятково до норм законодавства. У такому разі немає місця якимось вищим правовим ідеалам, які існують на рівні свідомості. **Вираження права – це юридичний текст**. Якщо в ньому певні правові ідеали та цінності не знайшли свого відображення, то вважається, що вони не існують взагалі.

Пріоритетний принцип нормозастосування

На відміну від ідей природного права, позитивізм стоїть на позиціях того, що положення будь-якого закону (незалежно від його відповідності правовим ідеалам) мають беззаперечно виконуватися. Цей підхід є втіленням **принципу верховенства закону** як найвищого регулятора суспільних відносин. Сутність цього принципу проявляється в тому, що населення, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи органів влади у своїй діяльності мають **неухильно дотримуватися вимог конституції, законів держави та міжнародно-правових актів**.

Принцип верховенства закону має важливе значення для підтримання стабільності в державі¹⁵. Це пояснюється тим, що регулювання суспільних відносин у такому разі є однозначним, точним і дає однакову можливість усім передбачити відповідальність за свою поведінку в тій чи іншій ситуації. Іншими словами, закон вносить ясність у регулювання суспільних відносин, на відміну від верховенства права, яке за своєю сутністю є більш абстрактним явищем, а тому потребує інтерпретацій і аргументації в кожній конкретній ситуації, у якій застосовується.

Джерело походження основоположних прав людини

Прихильники позитивізму дотримуються того погляду на право, що **всі права людини є похідними від держави**. Ця ідея бере початок із того, що право не може існувати поза державою. **Лише держава через свої органи влади створює право, тому вона сама визначає, який перелік і обсяг цих прав.**

З цієї позиції можна обґрунтувати суттєві відмінності в тому, як реалізуються певні права людини в державах з різними правовими системами. Наприклад, у країнах сучасної Європи панує ідея людиноцентризму, саме тому в законодавстві європейських держав заведено прописувати норми, спрямовані на закріплення за людиною якнайширшого комплексу прав — громадянських (особистих), політичних¹⁶, економічних, соціальних, культурних¹⁷, колективних¹⁸ і под. Щобільше, наразі йдеться про визнання та закріплення на рівні нормативних актів четвертого покоління прав людини, яке стосується соматичних прав, тобто прав на розпорядження своїм тілом, органами чи біологічними компонентами.

Однак тренд на визнання за людиною такого широкого спектра прав панує далеко не в усіх країнах світу. Зокрема, тенденція на дещо звужене проти європейської традиції закріплення прав людини прослідковується в державах мусульманської та африканської правової систем. У такому разі порядок охорони, реалізації та захисту цих прав буде суттєво відрізнятись. Так відбувається тому, що різні держави визначили різний обсяг прав для своїх громадян. І такий підхід визнається об'єктивно наявним фактором.

15 Радбрух Г. П'ять хвилин філософії права. Проблеми філософії права. 2004. Том II. С. 96.

16 Громадянські (особисті) та політичні права є так званими правами першого покоління, які виникли ще у XVII–XVIII століттях за часів буржуазних революцій. Ці права забезпечують людині особисту свободу та захист від державного свавілля.

17 Економічні, соціальні та культурні права належать до прав другого покоління, становлення яких припало на XIX–XX століття. Ці права головним чином стосуються забезпечення основних життєвих потреб людини.

18 Колективні права – це права третього покоління, які належать людству загалом, а не конкретним особам. Ці права виникли в другій половині XX століття. Прикладом прав, які належать до цієї групи, є право на мир, право на безпечне навколишнє середовище, право на гуманітарну допомогу тощо.

Роль справедливості в процесі нормозастосування

На противагу природному праву, позитивізм не визнає провідної ролі принципу справедливості в процесі нормозастосування. **Положення законодавства мають виконуватися в будь-якому разі, незалежно від того, справедливі вони чи ні.** За такого підходу пріоритетність надається стабільності нормативного регулювання. Тобто можливість передбачити наслідки дії правової норми (навіть недосконалої з погляду суспільної справедливості), яка досягається через чітке закріплення в законодавстві, — це краще, ніж застосування абстрактної справедливості, яка в кожному конкретному випадку буде мати інше розуміння.

Щодо кричуще несправедливого закону, то подолати нормативно закріплену несправедливість можна, лише внівши відповідні зміни до законодавства з дотриманням чітко визначеної процедури. Тільки за таких умов, коли ця справедливість стане легальною, для позитивістів вона набуде статусу такої, що реально існує. Про існування іншої форми вираження справедливості взагалі не йдеться.

Попри певні категоричні положення позитивізму, йому притаманна низка **позитивних рис**. Зокрема, це чіткість та однозначність нормативного регулювання, можливість передбачити наслідки тих чи інших дій, гарантованість прав людини через їх безпосереднє закріплення в текстах нормативних актів, встановлення чітких критеріїв розподілу поведінки на правомірну та протиправну, а також підстав юридичної відповідальності.

Водночас традиційно для всіх типів праворозуміння позитивізму властиві й певні **недоліки**. Насамперед це стосується ототожнення права та закону, значної зарегульованості суспільних відносин, ігнорування моральної сторони закону, відкидання ролі ідей рівності, справедливості та свободи в процесі ухвалення юридично значущих рішень та заперечення творчої ролі судді в процесі розгляду справ.

1.3. Соціологічний тип праворозуміння

Соціологічний напрям у праві, так само як і концепція юридичного позитивізму, почав зароджуватися в другій половині XIX століття.

Важливою ознакою цього напрямку є те, що його ключові положення не є прямо протилежними концепції природного права чи позитивізму. Соціологічний підхід базується на дещо інших вихідних положеннях, ніж співвідношення юридичного тексту та ідеалів добра та справедливості. Базовим поняттям тут є суспільні відносини.

Попри цю особливість, усе ж спробуємо розглянути її риси крізь призму критеріїв, які застосовувалися до характеристики природного права та позитивізму.

Підхід до визначення сутності права

Прихильники цієї концепції, визначаючи сутність права, виходять із того, що право виникає внаслідок взаємодії людей у суспільстві. Тобто право — це «порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей»¹⁹. Саме тому правом є не якісь абстрактні ідеали добра та справедливості, не формально виражена норма права, а власне живі суспільні відносини. Іншими словами, **реальне право існує не на папері чи на рівні ідей, а проявляється лише в процесі нормозастосування, тобто на практиці, коли потрібно ухвалювати рішення в конкретних життєвих обставинах**. До того ж суспільні відносини, у межах яких виникає це право, — це не лише взаємодія приватних суб'єктів поза діяльністю публічних інституцій. Право виникає також і в процесі публічно-владної діяльності, яка проявляється, наприклад, в ухваленні рішень державними службовцями²⁰. Так відбувається тому, що такі акти в підсумку впливають на права та обов'язки інших людей, а отже, і на суспільні відносини загалом. Важливим проявом живого права в межах соціологічного підходу є судові рішення як результат вирішення спорів і конфліктів між людьми.

Основна відмінність цієї концепції праворозуміння полягає в тому, що вона більш широко підходить до визначення суб'єктів творення права. Це положення стосується того, що нормотворчі органи держави не визнаються єдиними суб'єктами, які беруть участь у цьому процесі, ухвалюючи закони чи інші нормативні акти. Насправді право формується внаслідок взаємодії всіх членів суспільства.

Першоджерело та основна мета права

Прихильники соціологічного напрямку розглядають **першоджерело права як відносини, які реально існують між людьми**. Це означає, що насамперед право зароджується в процесі міжлюдської взаємодії, а тому закріплення правил поведінки, які були вироблені суспільством, на рівні нормативних актів має вторинне значення. Тож державі в цьому процесі відводиться похідна роль, на відміну від позиції позитивістів, які визнають за державою першість у питанні формування правил поведінки в суспільстві.

Так само соціологічна концепція по-іншому трактує й основну **мету права**. Передбачається, що вона полягає у **вирішенні конфліктів та спорів, які виникають між учасниками правовідносин**. До того ж акцент робиться на тому, що розгляд таких спорів має відбуватися не так на основі законодавства, яке діє в державі, як з урахуванням того живого права, яке існує в суспільстві.

¹⁹ Балинська О.М., Гарасимів Т.З. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. Вид. 2, допов. і переробл. Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2010. С. 207.

²⁰ Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 144.

Співвідношення права та моралі

Особливість, яка суттєво відмежовує соціологічний тип праворозуміння від позитивізму та концепції природного права, полягає в тому, що її прихильники **не роблять акценту на питанні визначення ролі та місця моралі в нормозастосуванні**.

На противагу цьому соціологічний підхід зосереджує увагу на фактичних правовідносинах, намагаючись з'ясувати конкретні соціологічні та психологічні фактори, що впливають на процес ухвалення рішення в певній життєвій ситуації.

Співвідношення права та закону

Ця концепція праворозуміння також безпосередньо не розглядає питання співвідношення права та закону. Так відбувається тому, що законодавство не є центральною категорією, яка аналізується в межах соціологічного напрямку. Водночас варто зазначити про відмежування розуміння права від так званого книжного, писаного права (у законах), і на противагу цьому – існування права в суспільному житті (правовий реалізм). Теоретичне ж осмислення ролі та місця законів у процесі правового регулювання – це основне завдання, яке ставить перед собою позитивізм.

Водночас соціологічна концепція робить акцент на складності та багатогранності суспільних відносин, у зв'язку з чим максимально комплексно та точно врегулювати ці відносини на рівні законодавства неможливо. І питання тут не в недосконалості нормативного регулювання. Сутність проблеми в тому, що будь-яке законодавство не зможе охопити своїм змістом усього спектру умов застосування норми, які виникають у реальному житті. Тож із цієї позиції позитивістські намагання вмістити все право в положеннях законів та підзаконних нормативних актах мають для прихильників соціологічного напрямку утопічний вигляд.

Пріоритетний принцип нормозастосування

Оскільки вихідна ідея розуміння сутності права в соціологічній концепції зводиться до того, що вихідна форма буття права – це правовідносини, то представники цього напрямку вважають, що основним принципом правового регулювання є **забезпечення динамізму права**. Це означає, що право має бути не статичним, а сприйнятливим до змін, які виникають у процесі розвитку суспільства. Законодавчий орган не завжди встигає вчасно оновлювати нормативну базу, пристосовуючи її до вимог сучасності. Однак правове регулювання має оперативно вдосконалюватися, орієнтуючись на нові вимоги та потреби, які виникають у

процесі взаємодії між людьми. Тобто суспільні відносини є первинним фактором, який зумовлює внесення відповідних змін.

Джерело походження основоположних прав людини

Аналогічно до позиції, втіленої в концепції природного права, соціологічний підхід не визнає провідної ролі держави в процесі надання людині основоположних прав і свобод. У законодавстві ці права та свободи лише знаходять своє формальне закріплення. Іншими словами, законодавці не створюють норм, які визначають права людини, вони лише формулюють їх, орієнтуючись на реальні життєві обставини. **Тобто джерелом прав людини визнається саме суспільство, у якому вона живе.** Ця позиція пояснюється тим, що суспільство визначає ці права та гарантує ступінь їх забезпечення.

Роль справедливості в процесі нормозастосування

Позиція прихильників цього типу праворозуміння зводиться до того, що якщо норми закону є несправедливими, то **справедливі рішення треба віднаходити за межами такого закону. Відповідно треба звертатися до права, яке існує в реальному житті.**

Орієнтація на живе право зумовлена тим, що в кожному суспільстві діють ті правила регулювання відносин (писані чи неписані), які були вироблені з огляду на усталені звичаї та традиції. Тому й рішення мають ухвалюватися відповідно до тих критеріїв справедливості, які визнає населення.

До того ж у такому разі можна уникнути прогалин нормативного регулювання, оскільки, попри формальну відсутність у текстах законодавства справедливої норми, правове регулювання та нормозастосування не будуть ставитися на паузу до прийняття норми, яка буде базуватися на цьому принципі.

Загалом основною **перевагою** соціологічної концепції проти інших підходів є зміщення акцентів у розумінні сутності права в площину реально наявних правовідносин. Така особливість додає цьому підходу більшої практичності в нормозастосуванні. Крім того, соціологічна концепція дає можливість з'ясувати психологічні причини та соціальну зумовленість тих чи інших явищ. Це важливо в процесі вирішення конфліктів, зокрема, у порядку розгляду справ у суді. Особливо яскраво соціологічна концепція проявляється через так званий судовий активізм, коли суддям відводиться активна творча роль у процесі ухвалення рішень у складних справах, розглядаючи які неможливо знайти вирішення суто на підставі норм законів.

До **недоліків** критики соціологічного підходу відносять те, що в цій концепції плутаються процеси правотворення і нормозастосування, не піддається аналізу

роль моральних засад у праві, недооцінюються нормативна сторона (тобто законодавство) та значення орієнтації на гуманістичні ідеали. Окрім того, судовий активізм може мати й негативні наслідки, оскільки межу для творчої ролі судді важко встановити, у зв'язку з чим є ризик надмірного суддівського суб'єктивізму (який до того ж може бути підсилений корупціогенними чинниками).

Розділ 2

Фактори, що впливають на формування праворозуміння в процесі навчання в закладі вищої освіти (за результатами анкетного опитування)

2.1. Типи сприйняття права студентів першого та четвертого курсів

Гіпотези дослідження

Перша основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що *протягом навчання в університеті тяжіння студентів до певного типу праворозуміння змінюється.*

Додаткова гіпотеза передбачала, що *студенти старших курсів більш схильні до позитивістського типу праворозуміння, ніж студенти першого курсу.*

Методологія

Для визначення типу праворозуміння студентів у межах анкетного опитування їм було запропоновано відповісти на два блоки питань (10 питань на розуміння теорії та 10 практичних задач) щодо концептуальних положень трьох класичних типів – природного права, позитивізму та соціологічної концепції.

Кожне із цих 20 питань передбачало по 4 варіанти відповіді. Питання були спроектовані в такий спосіб, що три варіанти відповіді вказували на один із трьох названих вище класичних типів праворозуміння, а четвертий – це некоректний варіант, який не стосувався жодного з них.

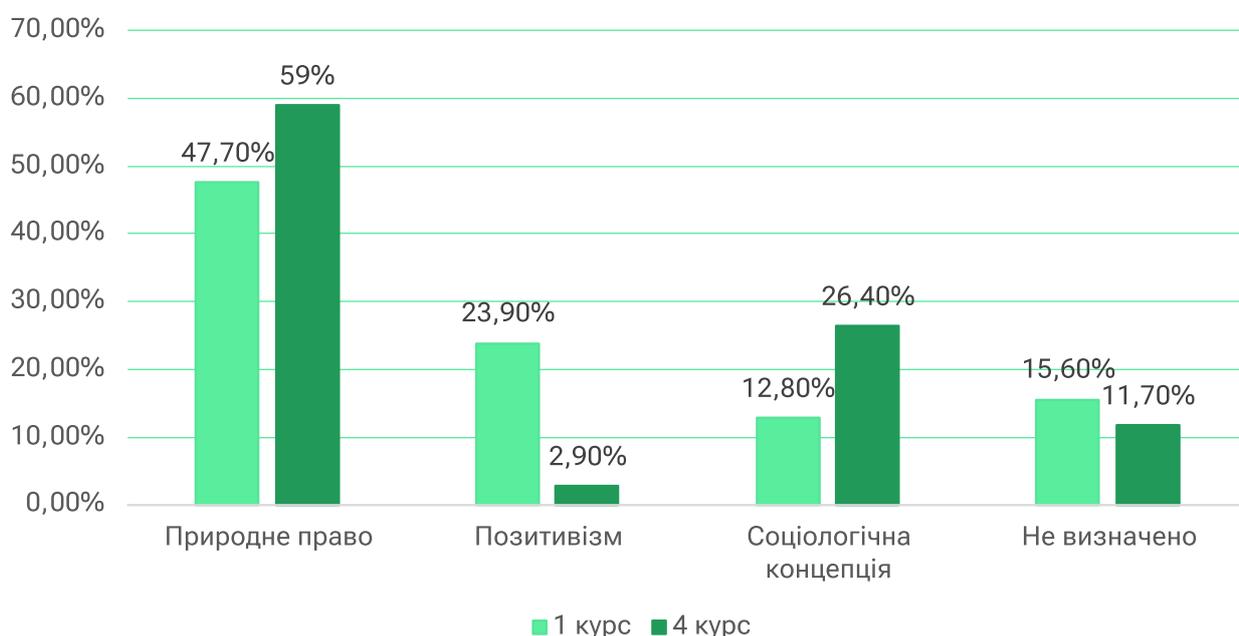
Отримані результати були перевірені методом конфірматорного факторного аналізу (CFA). Крім того, застосовувався підхід, відповідно до якого визначення домінантного типу праворозуміння базувалося на утворенні порогового значення,

яке дорівнювало 5 і більше відповідям, що вказують на певне праворозуміння в межах одного блоку питань.

Результати опитування

Загалом в опитуванні взяли участь 143 студенти першого та четвертого курсів ОС «Бакалавр». З них студентів першого курсу – 109 осіб та студентів четвертого курсу – 34 особи.

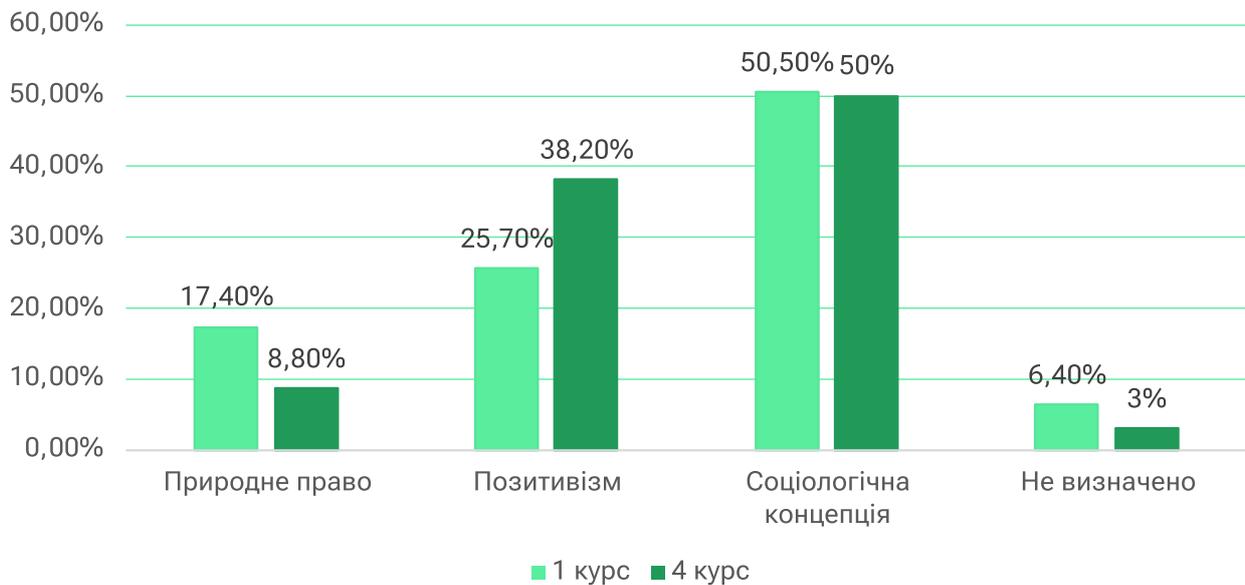
Типи праворозуміння на рівні теоретичних знань

За результатами опитування було встановлено, що на **рівні знання теорії серед опитаних студентів першого курсу домінує природно-правове праворозуміння** – 47,7% від загальної кількості респондентів. Друге місце займає позитивізм – 23,9%. Третю позицію посідають студенти, тип праворозуміння яких остаточно ще не сформувався, – 15,6%. **І найменш поширеним залишається соціологічне праворозуміння** – 12,8%.

Показники респондентів четвертого курсу є дещо відмінними, що може вказувати на певні зміни в процесі формування типу праворозуміння впродовж навчання на бакалавраті. Так, на рівні знання теорії **серед студентів четвертого курсу, які взяли участь в опитуванні, також домінує природно-правове праворозуміння** – 59% від загальної кількості респондентів. На другому місці міститься соціологічна концепція – 26,4%. Третю позицію посідають студенти, тип праворозуміння яких остаточно ще не сформувався, – 11,7%. **Найменш поширеним стає позитивізм** – 2,9%.

Типи праворозуміння на рівні нормазастосування

Практичний рівень сприйняття права студентами відрізняється від показників їхніх теоретичних знань. Зокрема, **серед опитаних студентів першого курсу на рівні нормозастосування домінує соціологічна концепція праворозуміння** – 50,5% від загальної кількості респондентів. На другому місці незмінно міститься позитивізм – 25,7%. Третю позицію тепер займає природно-правове праворозуміння – 17,4%. **І найменшою в цьому списку стає кількість студентів, тип праворозуміння яких остаточно ще не сформувався**, – 6,4%.

Цікаво, що загалом черговість концепцій праворозуміння, притаманних опитаним студентам четвертого курсу, збігається з тим, як вони розміщуються у випадку першого курсу. Єдина відмінність – це відсоткове значення кожного типу. Відповідно **серед респондентів-четвертокурсників так само домінує соціологічна концепція** – 50% від загальної кількості учасників анкетування. На другому місці аналогічно міститься позитивізм – 38,2%. Третя позиція належить природно-правовому праворозумінню – 8,8%. **Найменшою залишається кількість студентів, тип праворозуміння яких остаточно ще не сформувався**, – 3%.

Висновки

1. Проведене дослідження показало, що **сприйняття права студентами на рівні знання теорії та її застосування на практиці відрізняється**. Зокрема, на рівні теоретичних знань опитані студенти більше розділяють ідеї природного права. Це стосується як респондентів першого курсу, так і респондентів четвертого курсу. Водночас здобуті знання зовсім по-іншому втілюються в практичній діяльності. Показово, що і першокурсники, і четвертокурсники, які

взяли участь в анкетуванні, у 50% випадків розв'язують практичні ситуації, орієнтуючись на соціологічну концепцію праворозуміння.

2. Сприйняття права студентами на рівні теоретичних знань піддається змінам у процесі їхнього навчання на бакалавраті. Можна припустити, що це передусім пов'язано з поступовим поглибленням вивчення правничих дисциплін у ЗВО. У межах навчання студентів орієнтують на теоретичне осмислення ідей природного права. Тож у підсумку за наслідками такої підготовки з великою ймовірністю студенти четвертого курсу можуть більшою мірою розділяти ключові положення саме природно-правової концепції.

3. Водночас гіпотеза про те, що студенти старших курсів більш схильні до позитивістського типу праворозуміння, ніж студенти першого курсу, підтвердилася лише частково. Результати опитування засвідчили, що на теоретичному рівні і студенти першого курсу, і студенти четвертого курсу, які взяли участь в анкетуванні, надають перевагу ідеям природного права. Щодо позитивізму, то в теоретичному блоці відсоток респондентів-першокурсників, які поділяють ідеї цієї концепції, навпаки, більший, ніж серед студентів четвертого курсу.

На *рівні нормозастосування* студенти першого та четвертого курсів майже рівною мірою продемонстрували *переважне* тяжіння до соціологічної концепції. Водночас у практичному блоці в студентів першого курсу все ще прослідковується більша схильність до природного права, ніж у представників четвертого курсу. **Щодо позитивізму, то показники прямо протилежні. Як і передбачалося, саме четвертий курс більше схиляється до цього типу сприйняття права в задачах, як порівняти з першим курсом** (хоча однаково із суттєвим відривом домінантною залишається соціологічна концепція). Вищий відсоток позитивізму на четвертому курсі можна пояснити тим, що на підставі вивчення норм законодавства в студентів формується світогляд, відповідно до якого неухильне дотримання вимог закону є важливим принципом нормозастосування.

4. Результати опитування продемонстрували, що **за підсумками навчання в закладі вищої освіти (зокрема, на бакалавраті) більшою мірою змін зазнають теоретичні знання студентів.** Свідченням цього є переорієнтація типів праворозуміння саме за цим показником. Наприклад, ієрархія типів праворозуміння першокурсників має такий вигляд: 1) природне право; 2) позитивізм; 3) не визначено; 4) соціологічна концепція. Тоді як на четвертому курсі ця система змінюється на таку: 1) природне право; 2) соціологічна концепція; 3) не визначено; 4) позитивізм. Фактично зменшується кількість позитивістів і зростає кількість прихильників соціологічного типу.

За показником застосування законодавства на практиці ситуація також змінюється, однак не так суттєво. З одного боку, попри щоденне вивчення

правничих дисциплін протягом чотирьох років, студенти все одно розподіляються за такою схемою: 1) соціологічна концепція; 2) позитивізм; 3) природне право; 4) не визначено. З іншого боку, опитування засвідчило, що прихильників застосування позитивістського підходу на практиці однаково більше, ніж тих, хто дійсно прагне втілювати ідеї природного права (показник позитивізму збільшується на 13%). На жаль, така тенденція є недостатньо задовільною, адже свідчить про те, що здебільшого викладачам не вдається прищепити студентам тягіння до природно-правової концепції.

2.2. Тип праворозуміння студентів та вибір їхньої майбутньої професії

Гіпотеза дослідження

Відповідно до другої основної гіпотези припускалося, що *існує зв'язок між схильністю студентів до певного типу праворозуміння та їхнім вибором майбутньої сфери професійної діяльності.*

Методологія

Для визначення кар'єрних уподобань студентів у межах анкетного опитування їм було запропоновано обрати із 20 варіантів професій одну, яка є для них пріоритетною. Крім того, респондентам була надана можливість вказати свій власний варіант відповіді, якщо професія, яку вони планують обрати в майбутньому, не була зазначена в цьому переліку.

Надалі ці професії було об'єднано в тематичні групи залежно від характеру та специфіки діяльності осіб на цих посадах. Перелік цих груп такий:

- публічні службовці (об'єднує державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, працівників патронатної служби тощо);
- судді (судді судів загальної юрисдикції та судді Конституційного Суду України);
- прокурори;
- адвокати;
- правоохоронці (дізнавачі, оперуповноважені, слідчі, спеціалісти-криміналісти тощо);
- інші (медіатори, нотаріуси, приватні виконавці, наукові співробітники, юристи-аналітики в неурядових організаціях тощо);

- студенти, які не визначилися з вибором майбутньої професії.

Встановлення зв'язку між типом праворозуміння опитаних студентів та вибором їхньої майбутньої професії здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

Анкетування показало, що серед респондентів найбільш популярною є професія адвоката, яку визначили для себе пріоритетною 35% опитаних. Також до переліку десяти найбільш пріоритетних професій увійшли прокурори (14,7%) та судді (13,3%).

Однією із найменш популярних професій серед опитаних стала публічна служба, посади якої обрали лише 4,2% від загальної кількості респондентів.

	Кількість відповідей	Відсоткове значення
Адвокати	50	35%
Інші	31	21,6%
Прокурори	21	14,7%
Судді	19	13,3%
Правоохоронці	11	7,7%
Публічні службовці	6	4,2%
Не визначилися	4	3,5%
ВСЬОГО:	143	100%

Висновки

1. На підставі проведеного опитування **зв'язку між тяжінням учасників опитування до певного типу праворозуміння та вибором їхньої майбутньої професії не встановлено**. Іншими словами, тип праворозуміння не відіграє в процесі вибору майбутньої професії жодної ролі. Отже, гіпотеза не підтвердилася.

2.3. Тип праворозуміння студентів та їхні інтереси в навчанні

Гіпотеза дослідження

Ще одна гіпотеза полягала в тому, що передбачалося існування зв'язку між інтересами студентів у навчанні та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння.

Методологія

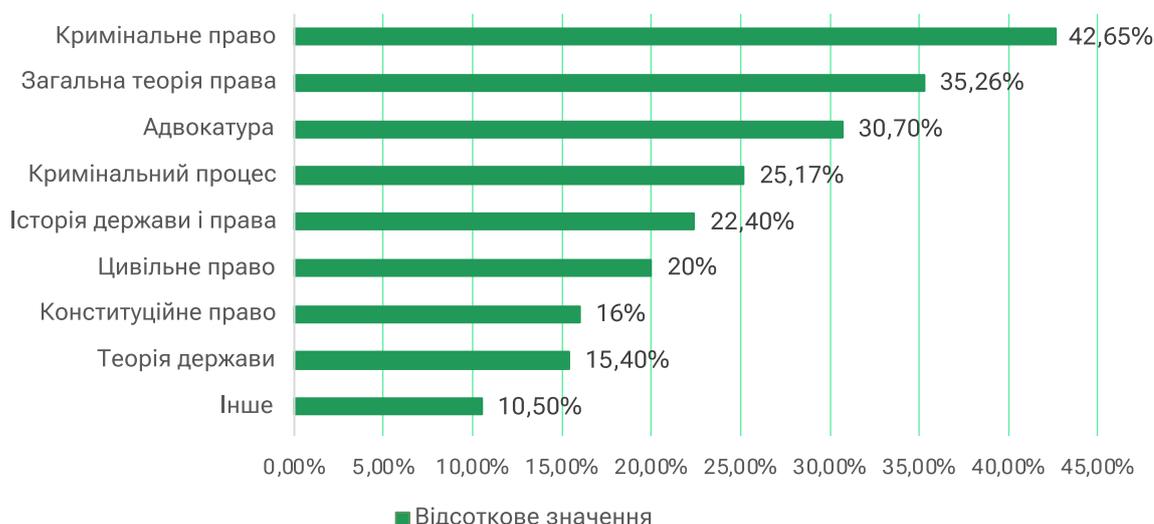
Щоб визначити такі інтереси в навчанні, респондентам було запропоновано обрати зі списку 19 навчальних дисциплін три предмети, вивчення яких найбільше їх цікавить. Якщо студенти не надавали перевагу жодній із наведених дисциплін, то вони мали зазначити це, поставивши відмітку напроти відповідного варіанту відповіді. Також учасники опитування могли самостійно вказувати власний варіант відповіді, якщо предмети, які їм подобаються, не були зазначені в наданому переліку.

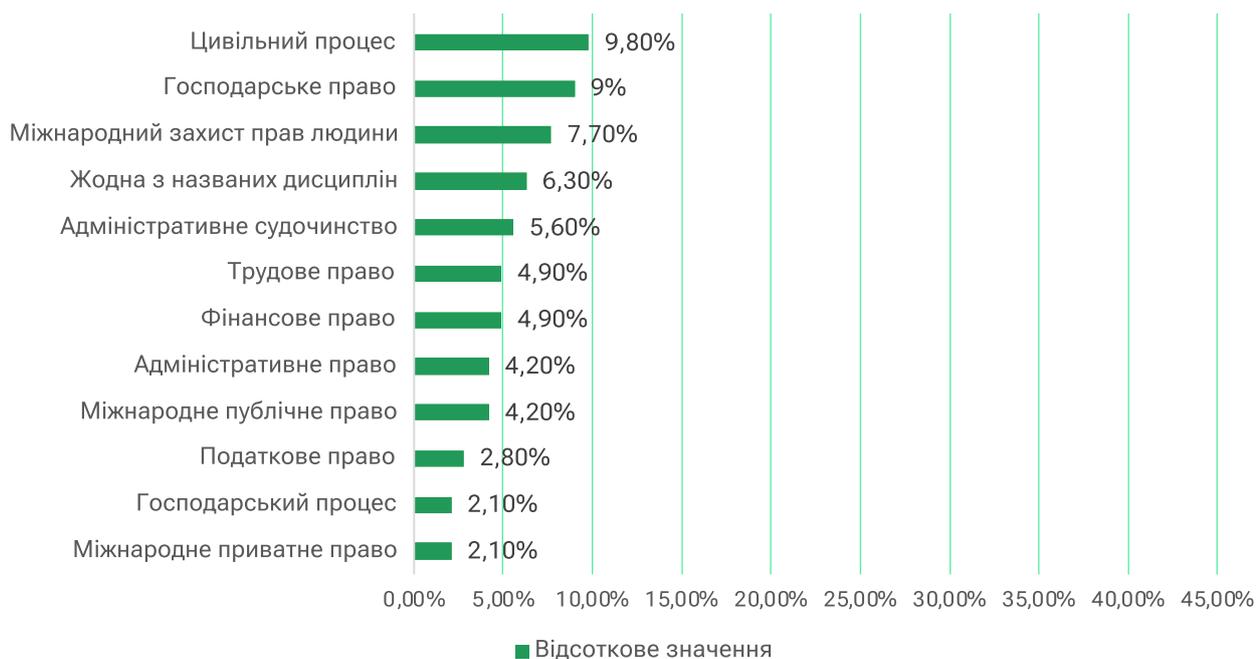
Встановлення зв'язку між типом праворозуміння опитаних студентів та їхніми інтересами в навчанні здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

Розподіл відповідей учасників опитування щодо вибору навчальних дисциплін, які найбільше їх цікавлять, має такий вигляд:

Інтереси респондентів у навчанні

Висновки

1. **Гіпотеза щодо існування зв'язку між інтересами студентів у навчанні та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння підтвердилася частково.** Аналіз даних показав, що серед опитаних студентів першого та четвертого курсу такі залежності вдалося встановити лише щодо кількох навчальних дисциплін.

2. Зіставлення результатів навчальних уподобань респондентів із їхніми типами праворозуміння дало підстави зробити висновки, що:

- студенти, які надають перевагу вивченню предмета **«Теорія держави»**, більш схильні до **позитивістського праворозуміння** (P-value 0.00117);
- студенти, котрим подобається вивчення предмета **«Загальна теорія права»**, більш схильні до **позитивістського праворозуміння на рівні теоретичних знань** (P-value 0.0425). Водночас на **рівні нормозастосування** такі студенти більш схильні до **соціологічної концепції** (P-value 0.00128);
- студенти, яким подобається вивчення предмета **«Адвокатура»**, більшою мірою схильні до втілення ідей **природного права на рівні нормозастосування**. Водночас ці студенти в нормозастосуванні менш схильні до соціологічного праворозуміння (P-value 0.0273);
- існує тенденція, що студенти, які надають перевагу вивченню предмета **«Цивільне право»**, більш схильні до **позитивістського праворозуміння в правозастосуванні** (P-value 0.0939);

- існує тенденція, що студенти, які надають перевагу вивченню предмета **«Теорія держави»**, менш схильні до природного права в правозастосуванні (P-value 0.0959).

3. Результати дослідження з певною обережністю можна пояснити в такий спосіб. **Предмети «Загальна теорія права» та «Теорія держави» як пріоритетні переважно обирали студенти першого курсу**, оскільки більшість профільних юридичних дисциплін ще не вивчаються в першому семестрі першого року навчання. Відповідно опитані першокурсники на момент проведення анкетування не ознайомлені з ними.

Профільні предмети (наприклад, «Адвокатура») вивчають студенти старших курсів. Ці студенти довше навчаються в закладах вищої освіти, тож вони більшою мірою ознайомлені з теоретичними положеннями концепції природного права. Як наслідок, ті респонденти, які обирають предмет «Адвокатура», здебільшого демонструють схильність до природно-правового праворозуміння.

Цим самим отримані результати черговий раз підкреслили попередній висновок, що саме серед опитаних студентів першого курсу – більший відсоток тих, хто схильється до позитивізму, як порівняти з показниками респондентів-четвертокурсників.

2.4. Тип праворозуміння студентів та правові цінності, які вони сповідують

Гіпотеза дослідження

У межах дослідження була висунута гіпотеза, що існує зв'язок між цінностями, які поділяють студенти, та їхнім тяжінням до певного типу сприйняття права.

Методологія

Щоб визначити ставлення студентів до правових цінностей, їм було запропоновано оцінити своє ставлення до кожної з наведених 9 цінностей за шкалою від 1 до 5, де 1 – повністю НЕ відповідає, 5 – повністю відповідає.

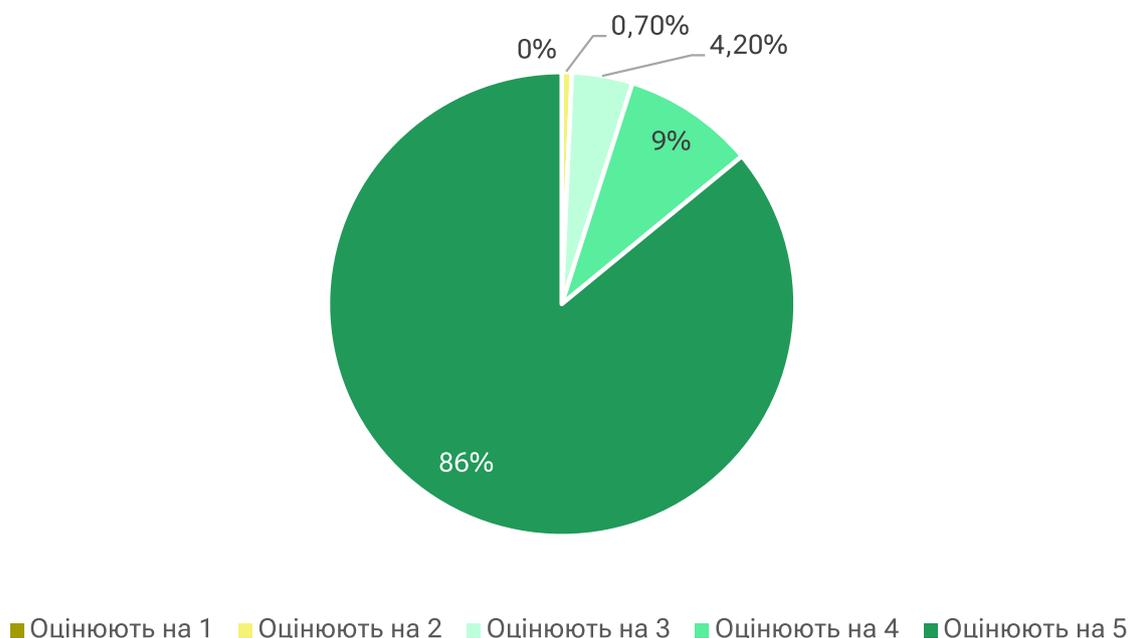
Також респондентам була надана можливість самостійно доповнити перелік професійних цінностей, якщо, на їхню думку, наведений перелік не був вичерпним і в ньому бракувало інших правових цінностей, які мають сповідувати юристи.

Встановлення зв'язку між типом праворозуміння опитаних студентів та їхніми професійними цінностями здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

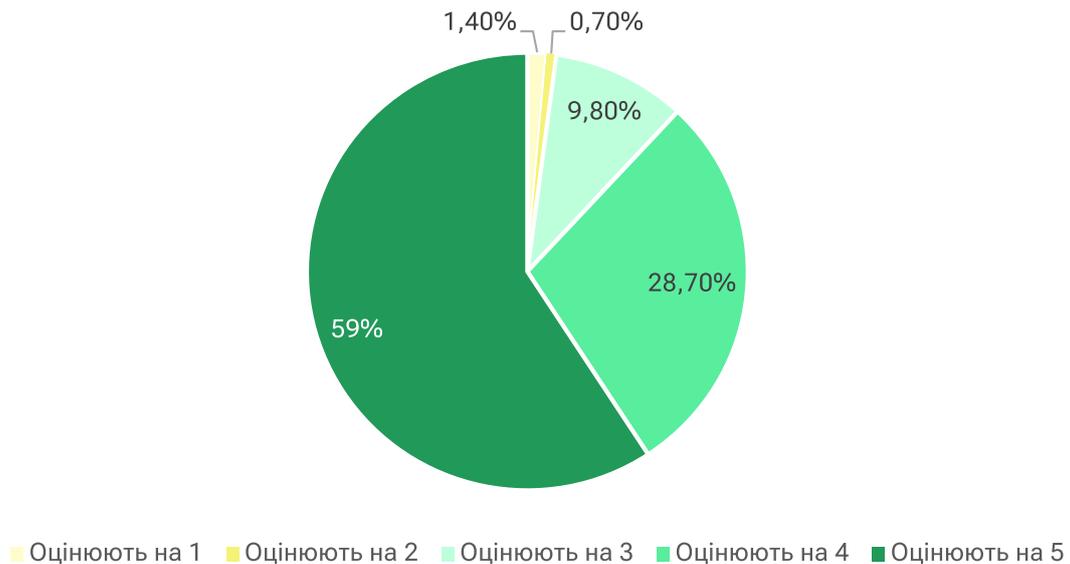
На підставі проведеного анкетного опитування було з'ясовано, що респонденти оцінюють важливість таких професійних цінностей, як-от «повага до права», «повага до закону», «справедливість», «відповідальність», «гуманність», «неупередженість», «чесність», «професійна незалежність» та «добросовісність», у діяльності юристів так:

Повага до права

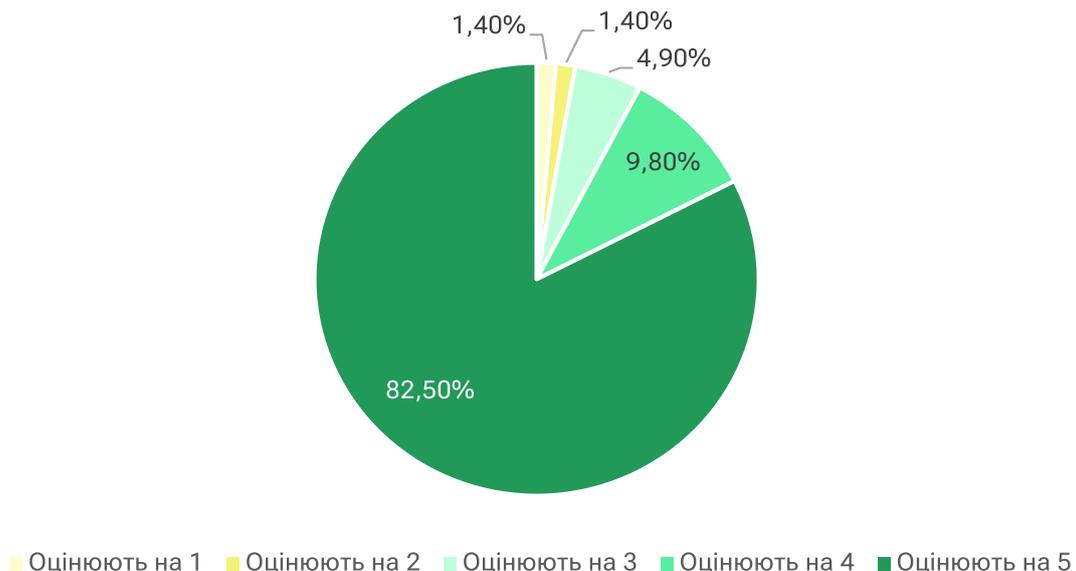
Загалом здебільшого опитані студенти вважають, що важливість поваги до права має бути оцінена на 5 (тобто вони абсолютно згодні з важливістю цієї цінності в діяльності юристів). Кількість таких студентів сягає позначки 86%. Респондентів, котрі оцінили повагу до права на 4 (тобто вони частково згодні з твердженням про цінність поваги до права), – 9,1%. Тих, хто надав оцінку 3 (іншими словами, оцінка таких респондентів є нейтральною), – 4,2%. Кількість студентів, які вважають, що повага до права може бути оцінена на 2 (тобто «частково не згоден/-а»), становить 0,7%. Водночас жоден з опитаних студентів першого та четвертого курсів не оцінив важливість поваги до права на 1 («абсолютно не згоден/-а»).

Повага до закону

Так само здебільшого опитані студенти першого та четвертого курсів вважають, що важливість поваги до закону має бути оцінена на 5 («абсолютно згоден/-а»). Кількість таких студентів – 59,4% від загальної кількості учасників опитування. Респондентів, які оцінили повагу до закону на 4 («частково згоден/-а»), – 28,7%. Тих, хто надав оцінку 3 («нейтрально»), – 9,8%. Кількість студентів, які вважають, що повага до закону може бути оцінена на 1 («абсолютно не згоден/-а»), становить 1,4%. Водночас найменше відсоткове значення тих респондентів, які оцінили важливість поваги до закону на 2 («частково не згоден/-а»), – 0,7%.

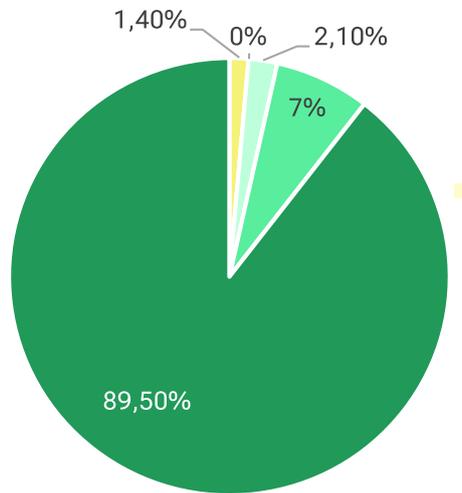
Справедливість

Оцінки опитаних студентів щодо важливості справедливості в діяльності юристів розподілилися так: **найбільша кількість респондентів оцінює її важливість**

на 5 («абсолютно згоден/-а») – 82,5%, оцінку 4 («частково згоден/-а») поставили 9,8% опитаних, оцінюють на 3 («нейтрально») – 4,9%, оцінюють на 2 («частково не згоден/-а») та на 1 («абсолютно не згоден/-а») – по 1,4% у кожному випадку.

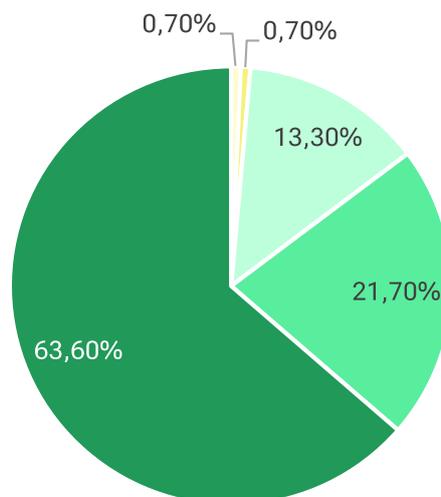
Відповідальність

■ Оцінюють на 1 ■ Оцінюють на 2 ■ Оцінюють на 3 ■ Оцінюють на 4 ■ Оцінюють на 5

Подібно до оцінки вищенаведених цінностей, **учасники опитування переважно оцінили важливість відповідальності на 5 («абсолютно згоден/-а»)**. Таку думку поділяють 89,5% респондентів. Для 7% студентів відповідальність була оцінена на 4 («частково згоден/-а»). Оцінку 3 («нейтрально») поставили 2,1% опитаних. Найнижчої позначки 1 («абсолютно не згоден/-а») відповідальність як професійна цінність досягла в 1,4% випадків. Водночас жоден респондент не оцінив значення цієї цінності на 2 («частково не згоден/-а»).

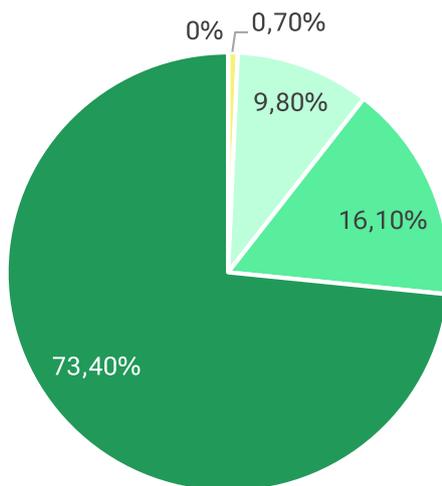
Гуманність

■ Оцінюють на 1 ■ Оцінюють на 2 ■ Оцінюють на 3 ■ Оцінюють на 4 ■ Оцінюють на 5

Інакше розділилися відповіді студентів щодо оцінки гуманності. Попри те, що **її важливість отримала найбільшу кількість оцінок 5 («абсолютно згоден/-а»)** – 63,6%, усе ж цей відсоток є нижчим, як порівняти з іншими професійними цінностями. Оцінка 4 («частково згоден/-а») трапляється у 21,7% випадків. Тих, хто оцінив гуманність на 3 («нейтрально»), – 13,3%. А кількість респондентів, які поставили оцінки 2 («частково не згоден/-а») та 1 («абсолютно не згоден/-а»), розділилася порівну – по 0,7%.

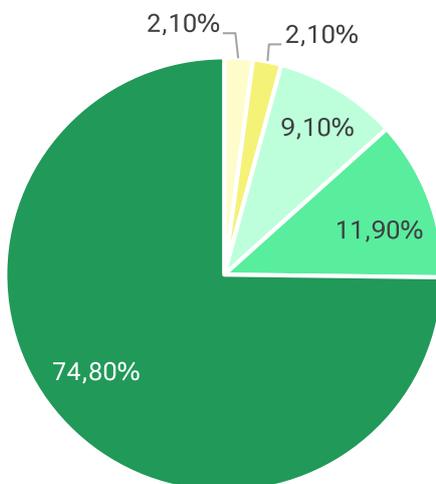
Неупередженість

■ Оцінюють на 1 ■ Оцінюють на 2 ■ Оцінюють на 3 ■ Оцінюють на 4 ■ Оцінюють на 5

У випадку з оцінкою неупередженості відповіді опитаних мають такий вигляд: **найбільша кількість респондентів оцінює її важливість на 5 («абсолютно згоден/-а»)** – 73,4%, оцінку 4 («частково згоден/-а») поставили 16,1% опитаних, оцінюють на 3 («нейтрально») – 9,8%, оцінюють на 2 («частково не згоден/-а») – 0,7%. Оцінку 1 («абсолютно не згоден/-а») не поставив жоден респондент.

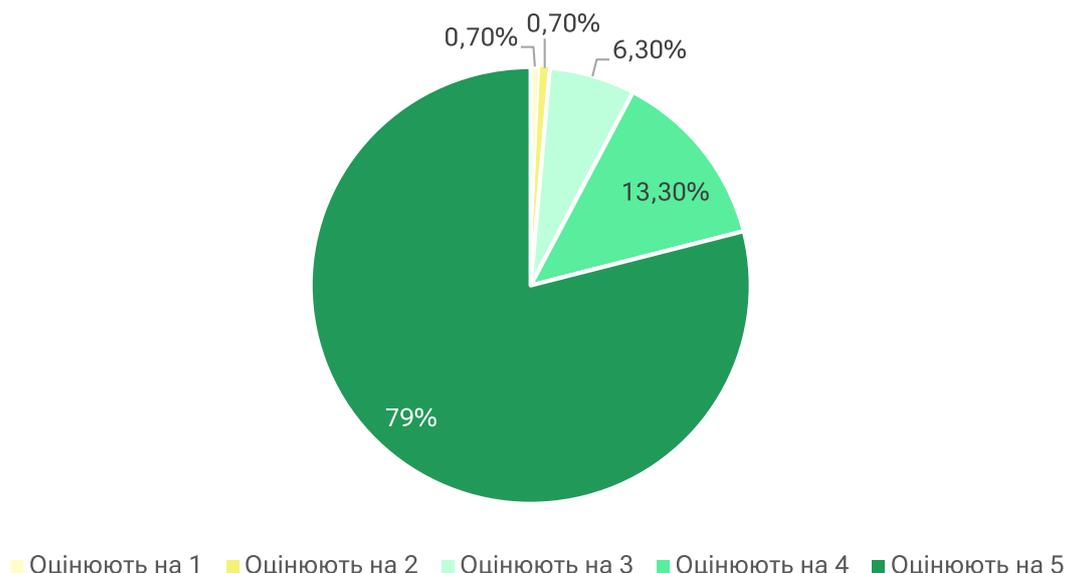
Чесність

■ Оцінюють на 1 ■ Оцінюють на 2 ■ Оцінюють на 3 ■ Оцінюють на 4 ■ Оцінюють на 5

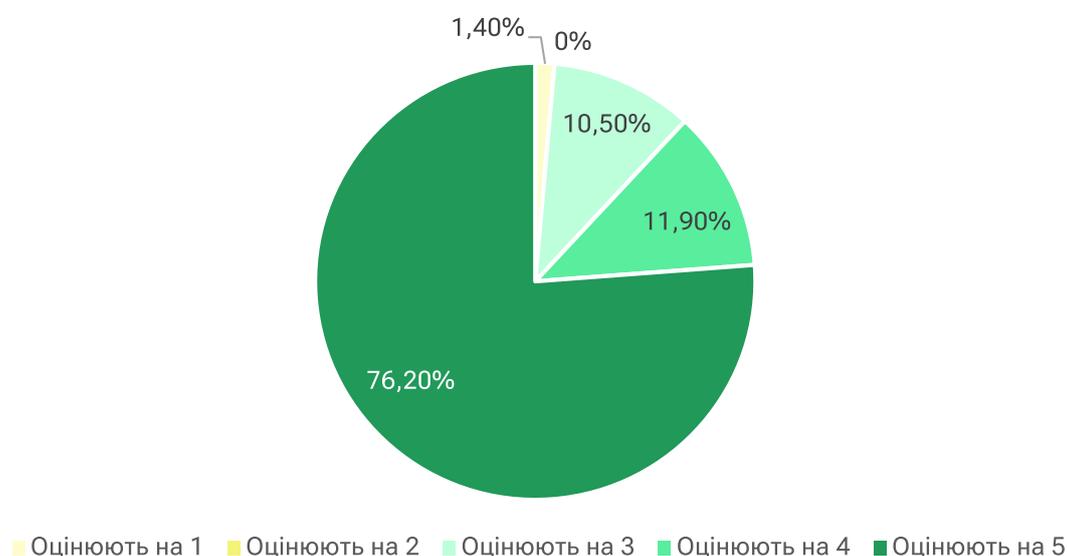
Аналогічно до вище охарактеризованих професійних цінностей юристів, **чесність дістала найбільшу кількість оцінок 5 («абсолютно згоден/-а») – 74,8%**. Кількість опитаних студентів першого та четвертого курсів, які вважають, що її важливість можна оцінити на 4 («частково згоден/-а»), дорівнює 11,9%. Тих, хто оцінив на 3 («нейтрально»), – 9,1%. А показники кількості респондентів, котрі поставили оцінки 2 («частково не згоден/-а») та 1 («абсолютно не згоден/-а») сягають позначки 2,1% в обох випадках.

Професійна незалежність

Важливість професійної незалежності в діяльності юристів опитані студенти оцінили так: **найбільша кількість респондентів оцінює її на 5 («абсолютно згоден/-а») – 79%**, оцінку 4 («частково згоден/-а») поставили 13,3% учасників опитування, оцінюють на 3 («нейтрально») – 6,3%, оцінюють на 2 («частково не згоден/-а») та на 1 («абсолютно не згоден/-а») – по 0,7% у кожному випадку.

Доброчесність

Насамкінець здебільшого опитані студенти вважають, що **важливість доброчесності також має бути оцінена на 5 («абсолютно згоден/-а»)**. Кількість таких студентів сягає позначки 76,2%. Респондентів, котрі оцінили доброчесність на 4 («частково згоден/-а»), – 11,9%. Тих, хто надав оцінку 3 («нейтрально»), – 10,5%. Кількість студентів, які вважають, що доброчесність може бути оцінена на 1 («абсолютно не згоден/-а») становить 0,7%. Водночас жоден з опитаних студентів першого та четвертого курсів не оцінив її на 2 («частково не згоден/-а»).

Висновки

1. На основі проведених статистичних тестів було встановлено, **що цінності, які сповідують опитані студенти, дійсно впливають на те, як вони сприймають право**. Отже, гіпотеза дослідження підтвердилася.
2. Відповідно існування цієї залежності дає підстави зробити такі висновки:
 - студенти, котрі розділяють цінність **«повага до закону»**, більшою мірою схильні до **позитивізму** в теоретичних знаннях (P-value 0.02043) та на практиці (P-value 0.002376). Водночас вони менш схильні до концепції природного права (P-value 0.00372);
 - студенти, які розділяють цінність **«справедливість»**, більш схильні до **природно-правового праворозуміння** (P-value 0.0093);
 - студенти, які розділяють цінність **«гуманність»**, більш схильні до ідей **природного права** (P-value 0.00122) та менш схильні до позитивістського праворозуміння на рівні теоретичних знань (P-value 0.0477) та в нормозастосовуванні (P-value 0.0335);
 - студенти, які розділяють цінність **«доброчесність»**, більш схильні до **природно-правової концепції** (P-value 0.0290);
 - існує тенденція, що студенти, котрі розділяють цінність **«неупередженість»**, більш схильні до **природного права** (P-value 0.0514). Водночас вони меншою мірою схильні до позитивістського (в теорії (P-value 0.078) і задачах (P-value 0.0851)) та соціологічного праворозуміння (P-value 0.0859);
 - існує тенденція, що студенти, котрі розділяють цінність **«чесність»**, менш схильні до **соціологічного праворозуміння** (P-value 0.0994).

2.5. Тип праворозуміння студентів та їхній досвід професійної діяльності

Гіпотеза дослідження

Відповідно до п'ятої гіпотези передбачалося, що існує зв'язок між наявністю в студентів досвіду роботи або стажування у сфері права та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння.

Методологія

З метою з'ясування наявності в опитаних студентів досвіду професійної діяльності їм було запропоновано відповісти на 3 питання. Перше з них стосувалося того, чи є в респондентів досвід роботи або стажування в юридичній сфері та неюридичній сфері. У межах другого питання учасники опитування мали самостійно вказати посади, на яких вони працювали чи стажувалися. Насамкінець студенти першого та четвертого курсу мали вказати, протягом якого часу вони працювали чи стажувалися (якщо такий досвід наявний): до 1 року, 1 рік, 2 роки, 3 роки та більше.

Встановлення зв'язку між типом праворозуміння опитаних студентів та наявністю в них досвіду роботи або стажування здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

Співвідношення досвіду роботи та стажування опитаних студентів у юридичній на неюридичній сфері з розподілом за показником тривалості наведено в таблиці нижче.

Важливо зазначити, що блок питань щодо досвіду був не обов'язковим для заповнення. Водночас відсоткове значення розраховувалося від загальної кількості респондентів (143 особи). З огляду на це сумарне значення відсотків за кожним із 4 показників – «досвід стажування у сфері права», «досвід стажування не у сфері права», «досвід роботи у сфері права» та «досвід роботи не у сфері права» – може не дорівнювати 100%.

Досвід роботи та стажування опитаних студентів першого курсу

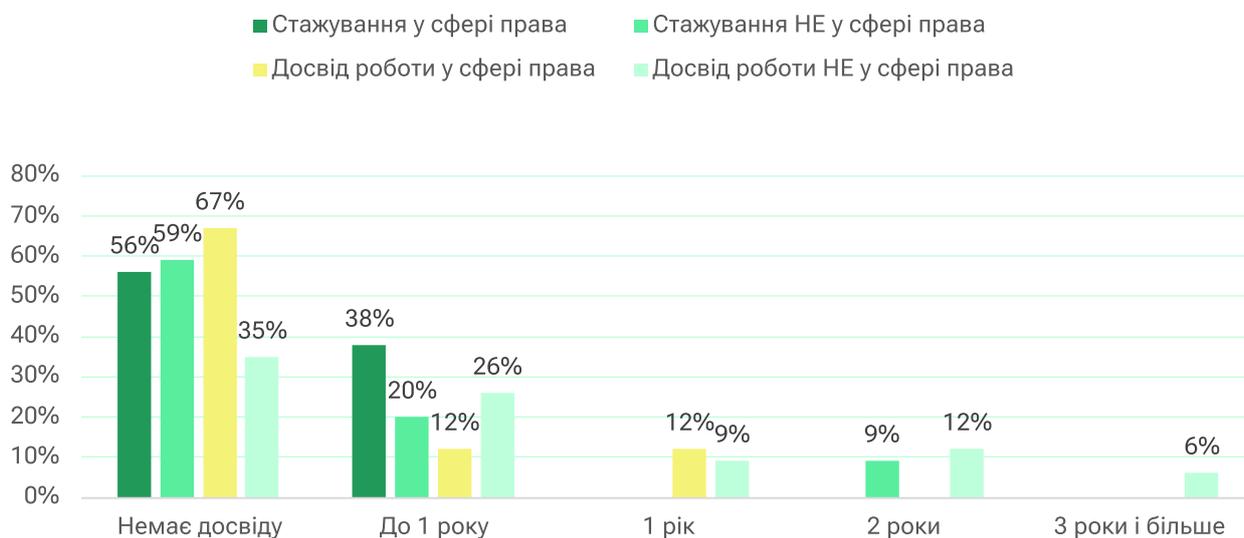
Опитування показало, що студенти першого курсу, які взяли участь в анкетуванні, здебільшого не мають досвіду роботи чи стажування. З-поміж тих респондентів, хто все ж таки має відповідний досвід, **найбільший відсоток першокурсників, котрі працювали чи стажувалися загалом до одного року. Найвищий показник за цим критерієм – серед студентів, які працювали в неюридичній сфері – 13% від загальної кількості опитаних.** Другу позицію за кількістю відповідей респондентів займає показник «досвід стажування не у сфері права» (до одного року) – 12%. Досвід стажування чи роботи студентів за фахом (до одного року) має найнижчі показники – 2% та 0% відповідно.

Щодо даних за іншими показниками, які були отримані на підставі анкетного опитування **першокурсників**, то вони мають такий вигляд:

	Досвід стажування у сфері права	Досвід стажування НЕ у сфері права	Досвід роботи у сфері права	Досвід роботи НЕ у сфері права
Немає досвіду	85%	70%	86%	65%
До 1 року	2%	12%	0%	13%
1 рік	0%	1%	0%	4%
2 роки	0%	3,6%	0%	2,7%
3 роки й більше	1%	2%	1%	2,7%

Водночас відсотковий розподіл за показниками досвіду роботи чи стажування серед представників **четвертого курсу**, хто взяв участь в опитуванні, має такий вигляд:

Досвід роботи та стажування опитаних студентів четвертого курсу

Аналогічно до студентів першого курсу, серед четвертокурсників переважає відсоток тих, хто не має досвіду роботи чи стажування. Так само з-поміж учасників опитування, які все ж мають певний досвід, **найбільша кількість тих, хто працював або стажувався впродовж терміну до 1 року**. До того ж у четвертого курсу переважає відсоток студентів, котрі стажувалися у сфері права, – **38% від загальної кількості опитаних**. Другу позицію за кількістю відповідей респондентів тепер займає показник «досвід роботи не у сфері права» (до одного року) – 26%. Досвід стажування в неюридичній сфері – 2%, а досвід роботи за фахом (до одного року) – 12%.

За іншими показниками досвід опитаних студентів **четвертого курсу** розподіляється так:

	Досвід стажування у сфері права	Досвід стажування НЕ у сфері права	Досвід роботи у сфері права	Досвід роботи НЕ у сфері права
Немає досвіду	56%	59%	67%	35%
До 1 року	38%	20%	2%	26%
1 рік	0%	0%	12%	9%

2 роки	0%	9%	0%	12%
3 роки й більше	0%	0%	0%	6%

Висновки

1. За підсумками анкетного опитування вдалося з'ясувати, що здебільшого студенти першого та четвертого курсів, які взяли участь в анкетуванні, **не мають досвіду роботи чи стажування**. Такий результат є закономірним, оскільки під час навчання на бакалавраті студенти більшою мірою зосереджують свою увагу саме на процесі здобуття вищої освіти.

2. Аналіз співвідношення типів праворозуміння студентів із наявністю в них досвіду роботи або стажування показав, що існує тенденція, що **студенти, котрі мають досвід роботи у сфері права, більш схильні до соціологічної концепції праворозуміння** (P-value – 0.0713).

Можна припустити, що так відбувається тому, що студенти, які безпосередньо спостерігали процес застосування норм права на практиці, на власному досвіді переконалися, що результат вирішення ситуації залежить від багатьох факторів, які треба додатково враховувати під час ухвалення рішення.

2.6. Тип праворозуміння студентів та їхня оцінка якості юридичної освіти

Гіпотези дослідження

У межах дослідження було висунуто дві гіпотези:

- *існує зв'язок між тим, як студенти оцінюють якість юридичної освіти в Україні загалом, та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння;*
- *існує зв'язок між тим, як студенти оцінюють якість юридичної освіти в закладі освіти, де вони навчаються, та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння.*

Методологія

Для визначення того, як учасники опитування оцінюють якість юридичної освіти, їм було запропоновано відповісти на кілька питань. По-перше, респонденти мали оцінити якість юридичної освіти *загалом в Україні* за шкалою «Дуже висока» – «Скоріше висока» – «Середня» – «Скоріше низька» – «Низька».

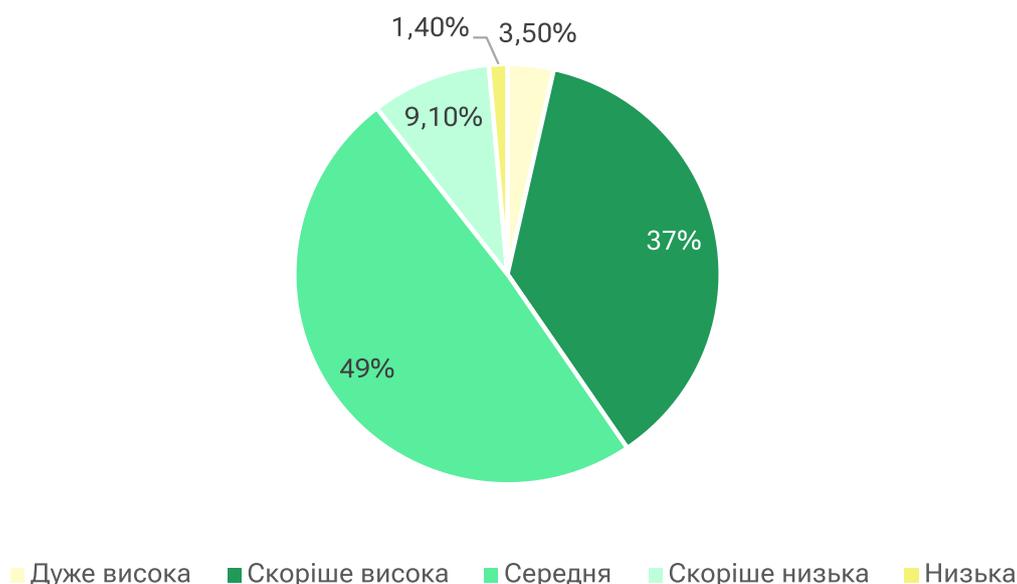
По-друге, за таким самим принципом студенти першого та четвертого курсів мали оцінити якість юридичної освіти у ЗВО, де вони навчаються, застосовуючи шкалу «Дуже висока» – «Скоріше висока» – «Середня» – «Скоріше низька» – «Низька».

Встановлення зв'язку між типом праворозуміння респондентів та їхньою оцінкою якості вищої освіти здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

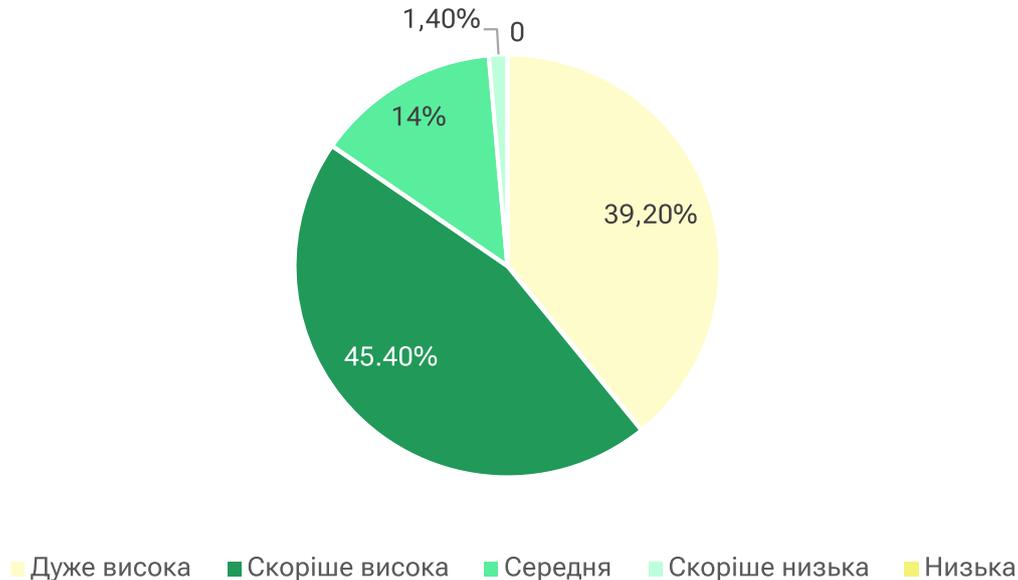
З відповідей респондентів вбачається, що **оцінка студентами якості викладання правничих дисциплін у ЗВО, де вони навчаються, та в Україні загалом не збігається**. Розподіл відповідей учасників анкетування має такий вигляд:

Оцінка студентами якості юридичної освіти в Україні загалом

Опитування показало, що **переважно учасники анкетування оцінюють якість вищої освіти в Україні як «середню»**. Таку думку поділяє **49%** респондентів. Оцінку «скоріше висока» поставили 37% опитаних. 9,1% вважають, що якість освіти, навпаки, «скоріше низька». Лише 3,5% студентів зазначили, що якість юридичної освіти в Україні можна вважати високою. І 1,4% оцінили її як низьку.

Оцінка студентами якості юридичної освіти у ЗВО, де вони навчаються

Результати опитування засвідчили, що **переважно учасники анкетування схильні оцінювати якість освіти у своєму ЗВО вище, ніж якість юридичної освіти в Україні загалом. Зокрема, 45,4% студентів зазначили, що у їхньому навчальному закладі юридична освіта «скоріше висока».** Так само зростає кількість відповідей, які вказують, що якість викладання права є високою, – 39,2% від загальної кількості респондентів. Водночас «середню» оцінку було поставлено лише у 14% випадків. 1,4% вважають, що якість освіти можна оцінити як «скоріше низьку». Показово, що жоден студент з-поміж опитаних не вважає, що в його ЗВО якість юридичної освіти є низькою.

Висновки

1. Оцінка респондентами якості викладання правничих дисциплін у закладі вищої освіти, де вони навчаються, та в Україні загалом не збігається. **Учасники опитування схильні оцінювати якість викладання права у своєму ЗВО вище, ніж якість такого викладання в державі загалом.** Це свідчить про лояльність студентів до навчальних закладів, у яких вони здобувають освіту.
2. **Перша з двох гіпотез щодо того, що існує зв'язок між тим, як студенти оцінюють якість юридичної освіти в Україні загалом, та їхньою схильністю до певного типу праворозуміння, не підтвердилася.** Результати проведених статистичних тестів не демонструють зв'язок.
3. Щодо **другої гіпотези**, то результати дослідження показали, що серед опитаних студентів **ті, хто вище оцінює якість юридичної освіти у своєму ЗВО,**

більш схильні до природного права (P-value 0.00213) та менш схильні до соціологічної концепції праворозуміння (P-value 0.0305).

Такі результати можуть свідчити про те, що великий відсоток студентів задоволені тим, що викладання правничих дисциплін у їхньому закладі вищої освіти зорієнтоване на опанування студентами (хоча б на рівні теоретичних знань) положень концепції природного права, схильність до якої найбільш поширена серед опитаних студентів і першого, і четвертого курсів.

2.7. Інтереси студентів у навчанні та їхня оцінка якості юридичної освіти

Гіпотеза дослідження

Ще одна гіпотеза полягала в тому, що *існує зв'язок між інтересами студентів у навчанні та тим, як вони оцінюють якість юридичної освіти.*

Методологія

Порядок обрання респондентам предметів, вивчення яких найбільше їх цікавить, зі списку 19 навчальних дисциплін було описано в підрозділі 2.3.

Порядок визначення того, як опитані студенти першого та четвертого курсів оцінюють якість юридичної освіти, охарактеризовано в підрозділі 2.6. Крім того, студентам було запропоновано дати розгорнуту відповідь щодо того, що їх не влаштовує в навчальному процесі, та що, на їхню думку, варто змінити, щоби підвищити якість юридичної освіти.

Встановлення зв'язку між інтересами студентів у навчанні та їхньою оцінкою якості юридичної освіти здійснювалося за допомогою методу лінійної регресії.

Результати опитування

Описові результати цього підрозділу вже були охарактеризовані в інших підрозділах цього звіту. Зокрема, інтереси опитаних студентів у навчанні відображено в підрозділі 2.3, а їхня оцінка якості юридичної освіти зазначена в підрозділі 2.6.

Щодо недоліків, які супроводжують навчальний процес, то, на думку опитаних студентів, ключова проблема полягає у браку занять, спрямованих на формування практичних навичок. Іншими словами, **у навчальному процесі головний акцент робиться на вивченні теоретичних положень, однак студенти відчу-**

вають потребу в тому, щоб їх також навчили застосовувати здобуті знання на практиці.

Крім того, подекуди респонденти виокремлювали й інші проблеми, які, на їхню думку, негативно позначаються на якості викладання права у ЗВО. Найбільш типовими серед них є такі:

- відсутність новаторських підходів і формалізм у викладанні;
- наявність у навчальній програмі серед обов'язкових дисциплін тих, які не відповідають інтересам студентів (переважно студенти наголошують на звеличній кількості предметів історичного спрямування);
- відсутність реальної можливості обирати вибіркові дисципліни;
- формат викладання не сприяє підготовці до іспитів у магістратуру;
- труднощі, спричинені дистанційним форматом навчання.

Водночас важливо зазначити, що це не означає, що всі ці проблеми є в кожному навчальному закладі саме в такій сукупності. Навчальний процес у різних ЗВО має свої особливості, тож результати опитування щодо виявлених проблем не можуть бути поширені однаково на всі без винятку заклади вищої освіти України.

Подекуди учасники анкетування пропонували свої варіанти розв'язання окреслених проблем. Переважно ці пропозиції зорієнтовані на те, щоби студенти могли здобути більше практичних навичок, хоча загалом втілення таких ідей також може позитивно позначитися і на розв'язанні інших проблемних моментів. Загалом позиції учасників опитування зводяться до такого:

- 1) збільшити кількість лекційних занять на всіх курсах, починаючи з першого, із залученням юристів-практиків;
- 2) збільшити кількість викладачів, які мають практичний досвід у сфері права або ведуть практичну діяльність, оскільки викладачі-теоретики не можуть на такому ж високому рівні ознайомити студентів із практичними аспектами застосування норм права;
- 3) до процесу розроблення робочих навчальних програм варто долучати юристів-практиків; у такий спосіб навчальні програми будуть більшою мірою зорієнтовані на формування в студентів тих навичок, які відповідають сучасним потребам юридичної практики;
- 4) вже з першого курсу запровадити для студентів проведення окремих навчальних занять у судах та юридичних компаніях.

Висновки

1. **Гіпотеза щодо існування зв'язку між інтересами студентів у навчанні та їхньою оцінкою якості юридичної освіти підтвердилася частково.** Аналіз даних показав, що серед опитаних студентів першого та четвертого курсу такі залежності вдалося встановити лише щодо кількох навчальних дисциплін.

2. На підставі зіставлення результатів навчальних уподобань респондентів із їхньою оцінкою викладання права у ЗВО було встановлено, що:

- студенти, яким подобається вивчати дисципліну **«Загальна теорія права»**, оцінюють якість навчання **вище** (P-value 9.31e-05);
- студенти, котрим подобається вивчати предмет **«Міжнародний захист прав людини»**, оцінюють якість навчання **нижче** (P-value 0.0494);
- студенти, яким подобається вивчати **«Цивільне право»** та **«Цивільний процес»**, оцінюють якість навчання **нижче** (P-value 0.019).

3. Можна припустити, що такі результати певною мірою можуть бути пов'язані з тим, що **студентам бракує занять, присвячених формуванню практичних навичок для їхньої майбутньої професійної діяльності.** Зокрема, предмет «Загальна теорія права», хоч і передбачає, окрім вивчення теоретичних положень, також і демонстрацію їхнього прояву на практичних прикладах, однак усе ж проти інших дисциплін є більш теоретичним за своєю сутністю. Відповідно інтереси студентів, яким подобається ця дисципліна, можуть цілком задовольнятися, навіть якщо теоретичний матеріал переважатиме над практичним аспектом.

Проте такі навчальні предмети, як-от «Цивільне право», «Цивільний процес», «Міжнародний захист прав людини» тощо, є прикладними за своєю сутністю. Їх вивчення передбачає формування уміння застосовувати норми відповідного законодавства на практиці. Тому ті студенти, які визначили ці дисципліни для себе пріоритетними, прагнуть навчитися правильного застосування норм права в конкретних практичних ситуаціях. Однак недостатня кількість навчальних занять, присвячених практичному аспекту, не відповідає запитам таких студентів, тож у підсумку вони залишаються незадоволеними якістю юридичної освіти.

2.8. Інтереси студентів у навчанні та вибір їхньої майбутньої професії

Гіпотеза дослідження

У межах дослідження була висунута гіпотеза, що існує зв'язок між інтересами студентів у навчанні та їхнім вибором майбутньої сфери професійної діяльності.

Методологія

Порядок обрання респондентами не більш як трьох предметів, вивчення яких найбільше їх цікавить, зі списку 19 навчальних дисциплін було описано в підрозділі 2.3. Порядок визначення кар'єрних уподобань студентів першого та четвертого курсів, які взяли участь в опитуванні, охарактеризовано в підрозділі 2.2.

Встановлення зв'язку між інтересами студентів у навчанні та вибором їхньої майбутньої професії здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

Варто нагадати, що до переліку 5 пріоритетних навчальних дисциплін, вивчення яких особливо цікавить опитаних студентів першого та четвертого курсів, увійшли:

1. **кримінальне право**, яке обрали 42,65% від загальної кількості респондентів;
2. **історія держави і права**, вивчення якої цікавить 35,26% респондентів;
3. **адвокатура**, котру подобається вивчати 35,26% опитаних;
4. **загальна теорія права**, яку учасники опитування обрали в 30,7% випадків;
5. **кримінальний процес**, який обрали 25,17% студентів.

Саме такий розподіл пріоритетних предметів для вивчення серед опитаних можна пояснити тим, що в анкетуванні взяли участь студенти першого та четвертого курсу, співвідношення яких є нерівномірним (109 студентів першого курсу та 34 студенти четвертого курсу). Відповідно в підсумку маємо результат, коли предмети загальнотеоретичного та історичного спрямування, які вивчаються на першому курсі, очолили перелік пріоритетних дисциплін. Студенти першого курсу в першому семестрі ще не вивчали більшості дисциплін за фахом, тож логічно, що їхній вибір не зупинявся на інших профільних предметах.

Щодо пріоритетних юридичних професій, які студенти планують обрати в майбутньому, то серед опитаних особливо популярними є такі:

1. **адвокат** – 35% від кількості учасників опитування;
2. **прокурор** – 14,7%;
3. **суддя** – 13,3%.

Висновки

1. Зіставлення результатів опитування, отриманих за цими двома критеріями, показало, що **гіпотеза про існування зв'язку між інтересами студентів у навчанні та їхнім вибором майбутньої професії підтвердилася частково**. Такі залежності вдалося встановити лише щодо кількох навчальних дисциплін та кількох посад.

2. Аналіз відповідей респондентів щодо їхніх навчальних і кар'єрних уподобань дав підстави зробити висновки, що:

- студенти, котрим подобається предмет **«Адвокатура»**, більш схильні обирати професію **адвоката** (P-value $2.18e^{-05}$);
- студенти, яким подобається вивчення предмета **«Кримінальне право»**, більш схильні обирати професію **адвоката** (P-value 0.045766).

Можна припустити, що такі результати пов'язані з тим, що досить часто адвокати захищають своїх клієнтів саме в кримінальному процесі. Тож, вірогідно, що ті студенти серед опитаних, хто обрав професію адвоката та надає перевагу кримінальному праву, планують здійснювати представництво інтересів, спеціалізуючись саме в цій сфері.

3. Дослідження показало, що **студенти не завжди обирають сферу майбутньої професійної діяльності, орієнтуючись лише на власні інтереси в навчанні**. Фактор інтересів у навчанні, хоч і є важливим, однак не є вирішальним. Це можна пояснити тим, що у виборі професійної кар'єри респонденти орієнтуються також і на низку інших чинників (наприклад, бажання отримати високий дохід, прагнення допомагати іншим, бажання здобути високий соціальний статус, допомога знайомих із працевлаштуванням, порада від родичів чи знайомих тощо).

2.9. Успішність студентів у навчанні та вибір їхньої майбутньої професії

Гіпотеза дослідження

Відповідно до наступної гіпотези передбачалося, що існує зв'язок між успішністю студентів-юристів у навчанні та їхніми кар'єрними уподобаннями.

Методологія

Успішність у навчанні студентів першого та четвертого курсів визначалася різними способами. Так, респонденти-першокурсники мали вказати свій результат складання Національного мультипредметного тесту, на підставі якого вони вступали до закладу вищої освіти. Для цього учасники анкетування мали обрати з переліку балів від 100 до 200 те число, яке відповідає їхньому результату тестування. Такий варіант визначення успішності був пов'язаний із тим, що опитування проводилося в першому семестрі навчального року, тож студенти першого курсу на момент заповнення анкет ще не здавали жодної сесії.

Студенти четвертого курсу мали вказати свою успішність, зазначивши свій середній бал з усіх предметів за результатами складання останньої сесії (це була літня сесія 2022–2023 навчального року). Для цього респонденти мали обрати з переліку балів від 60 до 100 те число, яке відповідає середньому балу, отриманому за складання заліків та іспитів.

Порядок визначення кар'єрних уподобань студентів першого та четвертого курсів, які взяли участь в опитуванні, охарактеризовано в підрозділі 2.2.

Встановлення зв'язку між успішністю студентів у навчанні та вибором їхньої майбутньої професії здійснювалося за допомогою методу логістичної бінарної регресії.

Результати опитування

Варто нагадати, що до переліку трьох пріоритетних юридичних професій, які студенти планують обирати в майбутньому, увійшли такі:

1. **адвокат** – 35% від кількості учасників опитування;
2. **прокурор** – 14,7%;
3. **суддя** – 13,3%.

Водночас майже **кожен п'ятий респондент обрав професію з категорії «Інше»**, до якої увійшли медіатори, нотаріуси, приватні виконавці, наукові співробітники, юристи-аналітики в неурядових організаціях тощо. Кількість таких студентів становить 21,6% від числа осіб, що взяли участь в опитуванні.

Загалом результати опитування мають такий вигляд:

	Кількість відповідей	Відсоткове значення
Адвокати	50	35%
Інші	31	21,6%
Прокурори	21	14,7%
Судді	19	13,3%
Правоохоронці	11	7,7%
Публічні службовці	6	4,2%
Не визначилися	4	3,5%
ВСЬОГО:	143	100%

Висновки

1. Зіставлення даних щодо успішності в навчанні та кар'єрних уподобань респондентів показало **різні результати щодо студентів першого та четвертого курсу**.
2. Щодо респондентів-першокурсників вдалося виявити тенденцію, відповідно до якої **студенти з вищими балами менш схильні обирати посаду з категорії «Інше»** (тобто посади медіаторів, нотаріусів, приватних виконавців, наукових співробітників, юристів-аналітиків у неурядових організаціях тощо).
3. Водночас жодних аналогічних **зв'язків щодо студентів четвертого курсу встановити не вдалося**.

2.10. Курс навчання та вибір студентами майбутньої професії

Гіпотеза дослідження

Остання гіпотеза полягала в тому, що передбачалося *існування зв'язку між кар'єрними уподобаннями студентів та курсом, на якому вони навчаються*.

Методологія

На початку анкетного опитування студенти мали зазначити, на якому курсі вони навчаються, обравши один із двох варіантів – «1 курс ОС «Бакалавр»» або «4 курс ОС «Бакалавр»».

Порядок визначення кар'єрних уподобань студентів першого та четвертого курсів охарактеризовано в підрозділі 2.2.

Встановлення зв'язку між успішністю студентів у навчанні та вибором їхньої майбутньої професії здійснювалося за допомогою методу лінійної регресії.

Результати опитування

Як було зазначено вище, загалом в анкетному опитуванні взяли участь 143 студенти – 109 першокурсників та 34 четвертокурсники.

Відсотковий розподіл студентів за категоріями посад, які вони планують обрати в майбутньому, наведено в підрозділах 2.2 та 2.9.

Висновки

- 1. Гіпотеза щодо існування зв'язку між кар'єрними уподобаннями студентів та курсом, на якому вони навчаються, не підтвердилася.** Результати проведених статистичних тестів не демонструють зв'язок.

Рекомендації

На підставі проведеного анкетного опитування серед студентів першого та четвертого курсів було виявлено низку аспектів в освітньому процесі, які потребують доопрацювання та удосконалення.

По-перше, дослідження засвідчило, що роль закладів вищої освіти у формуванні типів праворозуміння переважно прослідковується лише на рівні засвоєння *теоретичного* матеріалу. У цьому разі насправді кількість випускників бакалаврату, які поділяють цінності природно-правової концепції, переважає над кількістю студентів-першокурсників із таким типом праворозуміння. Однак на рівні *нормозастосування* показник схильності четвертокурсників до позитивізму все ще залишається високим, і навіть перевищує кількість позитивістів-першокурсників.

Ці дані свідчать про те, що під час проведення навчальних занять у ЗВО викладачі мають робити **більший акцент на тому, як та чи інша норма закону чи принцип права мають застосовуватися в життєвих ситуаціях (а не лише в теорії)**, щоб забезпечити реальне дотримання прав людини, рівність та справедливність на практиці.

По-друге, у межах анкетного опитування велика кількість студентів серед недоліків навчального процесу зазначила, що робочі навчальні програми переважно не орієнтовані на формування в здобувачів освіти практичних навичок, необхідних для роботи за фахом. Крім того, серед респондентів є запит на залучення до навчального процесу більшої кількості юристів-практиків, які могли б поділитися зі студентами своїм досвідом діяльності у сфері права.

Розв'язати цю проблему можна через **проведення частини навчальних занять у форматі гостьових лекцій, спікерами на яких є запрошені юристи-практики**. У такому разі здобувачі освіти мають змогу безпосередньо дістати інформацію про практичну сторону нормозастосування в тій чи іншій сфері суспільних відносин.

Крім того, окремі навчальні заняття можуть проводитися **у форматі бінарних лекцій, коли виклад матеріалу за певною темою відбувається одночасно із залученням і викладача-теоретика, і юриста-практика**. Такий підхід дає можливість змодельювати реальні ситуації, які аналізуються з різних позицій (теоретичної та практичної відповідно).

Також проведення семінарських занять з окремих тем можна організувати у форматі судових дебатів (муткортів). Водночас важливо, щоби позиції сторін під час таких тренувальних занять обґрунтовувалися з позиції верховенства права, а не лише суворого дотримання норм закону. Такий підхід сприятиме

формуванню в студентів орієнтації на цей принцип у межах розгляду справ у судах, що закладатиме основу їхнього праворозуміння на рівні нормозастосування в майбутній професійній діяльності.

По-третє, анкетне опитування дало підстави зробити висновок, що не всі студенти визнають важливість ключових професійних цінностей, які мають прямий вплив на формування типу праворозуміння. Свідченням цього є оцінка важливості цих цінностей на 3 (тобто «нейтрально»), 2 («частково не згоден/-а») та на 1 («абсолютно не згоден/-а»).

Для виправлення цієї ситуації в межах навчального процесу викладачам варто **більше наголошувати на необхідності орієнтації студентів під час навчання та у їхній майбутній практичній діяльності на такі цінності, як-от «повага до права», «повага до закону», «справедливість», «відповідальність», «гуманність», «неупередженість», «чесність», «професійна незалежність», «добросовісність» тощо.** Акцент на цьому слід робити як під час вивчення теоретичного матеріалу, так і під час розв'язання практичних питань.

По-четверте, подекуди опитані студенти наголошували на відсутності реальної можливості **обирати вибіркові дисципліни.** Звісно, така ситуація характерна не для всіх закладів вищої освіти. Проте **важливо, щоб така можливість дійсно була надана студентам.** Це пов'язано з тим, що студенти можуть обирати майбутню кар'єру, орієнтуючись на ті сфери права, які їм дійсно цікаві. Тож у межах навчання вони мають бути ознайомлені з особливостями нормозастосування (реального та «відповідно до принципу верховенства права») саме в цій галузі. Це важливий крок на шляху до формування компетентних фахівців у різних спеціальностях.

Додаток

АНКЕТА

1. Я підтверджую, що навчаюся в

- Так

2. Вкажіть Ваш курс навчання.

- 1 курс ОС «Бакалавр»
- 4 курс ОС «Бакалавр»

3. Вкажіть Вашу спеціальність.

4. Чому Ви вирішили вивчати право?

Оберіть ТРИ найбільш пріоритетних варіанти відповіді.

- Хочу бути успішним (-ою) і зробити гарну професійну кар'єру
- Прагну реалізувати власні здібності
- Хочу встановити справедливість у суспільстві
- Хочу допомагати іншим
- Юридична освіта є гарантією стабільності в майбутньому
- Юридична освіта дає можливість отримувати високий дохід
- Основи правознавства як навчальна дисципліна подобалися ще під час навчання в школі

- Порадили батьки / друзі / знайомі
- Мені було не принципово, на яку спеціальність вступати
- Інше: _____

5. Вивчення яких правничих дисциплін Вам найбільше подобається?

Оберіть ТРИ найбільш пріоритетних варіанти відповіді.

- Адвокатура
- Адміністративне право
- Адміністративне судочинство
- Господарське право
- Господарський процес
- Конституційне право
- Кримінальне право
- Кримінальний процес
- Міжнародне приватне право
- Міжнародне публічне право
- Міжнародний захист прав людини
- Податкове право
- Теорія держави
- Загальна теорія права
- Трудове право
- Фінансове право
- Цивільне право
- Цивільний процес
- Історія держави і права
- Не надаю перевагу жодній із названих дисциплін
- Інше: _____

6. Оцініть Вашу готовність працювати за спеціальністю в майбутньому:

- 1 – точно НЕ планую працювати за спеціальністю
- 2 – скоріше НЕ планую працювати за спеціальністю
- 3 – можливо, працюватиму за спеціальністю, а можливо – ні
- 4 – скоріше планую працювати за спеціальністю
- 5 – точно планую працювати за спеціальністю

7. Яку посаду Ви плануєте обіймати в майбутньому?

Поставте відмітку напроти обраного Вами варіанту відповіді.

- Адвокат
- Суддя суду загальної юрисдикції
- Суддя Конституційного Суду України
- Прокурор
- Державний нотаріус
- Приватний нотаріус
- Державний службовець
- Посадова особа органу місцевого самоврядування
- Слідчий
- Дізнавач
- Спеціаліст-криміналіст
- Оперуповноважений
- Державний виконавець
- Приватний виконавець
- Юрисконсульт
- Медіатор
- Юрист-міжнародник
- Науковий співробітник

- Помічник-консультант народного депутата України
- Юрист-аналітик у неурядовій громадській організації
- Інше: _____

8. Чому Ви вирішили обрати саме цю посаду?

Оцініть кожне із запропонованих тверджень за шкалою від 1 до 5, де 1 – повністю НЕ погоджуюся з твердженням, 5 – повністю погоджуюся з твердженням.

	1	2	3	4	5
Можливість отримати високий дохід					
Мені подобається працювати в цій сфері					
Порадили інші					
Можливість отримати високий соціальний статус / впливовість / владу					
Хочу допомагати іншим / працювати на благо суспільства					
Батьки / друзі / знайомі можуть допомогти з працевлаштуванням у цій сфері					

9. З якої ще причини Ви вирішили обрати саме цю посаду?

Вкажіть свій варіант за потреби.

10. У якій сфері Ви працювали чи стажувалися?

	Так	Ні	Важко відповісти
Юридична сфера			
Неюридична сфера			

11. На якій посаді (посадах) Ви працювали чи стажувалися?

Вказати самостійно.

12. Протягом якого часу Ви працювали чи стажувалися?

Поставте відмітки напроти обраних Вами варіантів відповідей.

	Немає досвіду	До 1 року	1 рік	2 роки	3 роки та більше
Досвід стажування у сфері права					
Досвід стажування не у сфері права					
Досвід роботи у сфері права					
Досвід роботи не у сфері права					

13. Як Ви оцінюєте якість юридичної освіти в Україні загалом?

Поставте відмітку напроти обраного Вами варіанту відповіді.

- Дуже висока
- Скоріше висока
- Середня

- Скоріше низька
- Дуже низька

14. Як Ви оцінюєте якість юридичної освіти у Вашому закладі вищої освіти загалом?

Поставте відмітку напроти обраного Вами варіанту відповіді.

- Дуже висока
- Скоріше висока
- Середня
- Скоріше низька
- Дуже низька

15. Оцініть якість викладання юридичних дисциплін у Вашому закладі вищої освіти загалом.

Оцініть кожне із запропонованих тверджень за шкалою від 1 до 5, де 1 – повністю НЕ погоджуюся з твердженням, 5 – повністю погоджуюся з твердженням. Перший стовпчик позначає «Важко відповісти».

	Важко відповісти	1	2	3	4	5
Зміст навчальних програм відповідає потребам моєї майбутньої професії						
Подача матеріалу на заняттях відповідає потребам моєї майбутньої професії						
Я маю реальну можливість обирати вибіркові дисципліни						
Вибіркові дисципліни відповідають моїм інтересам						

У моєму закладі вищої освіти дотримується баланс між викладанням теорії та формуванням практичних навичок у студентів						
Викладачі регулярно надають зворотний зв'язок студентам						
Теоретичні знання, кваліфікація та практичні знання викладачів перебувають на високому рівні						
Методика викладання відповідає вимогам сучасності						

16. Що Вас не влаштовує в навчальному процесі? Чому? Що, на Вашу думку, варто змінити в навчальному процесі, щоби підвищити якість юридичної освіти?

Дайте розгорнуту відповідь.

17. Які професійні цінності, на Вашу думку, мають сповідувати юристи?

Оцініть кожну із запропонованих позицій за шкалою від 1 до 5, де 1 – повністю НЕ відповідає, 5 – повністю відповідає.

	1	2	3	4	5
Повага до права					
Повага до закону					
Справедливість					
Відповідальність					
Гуманність					

Неупередженість					
Чесність					
Професійна незалежність					
Доброчесність					

18. Які ще професійні цінності, на Вашу думку, мають сповідувати юристи?

Вкажіть свій варіант за потреби.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ БЛОК

для першого курсу

19. Вкажіть Ваш середній бал з усіх предметів за результатами останньої сесії:

- 100
- 101
- 102
- 103
- 104
- 105
- 106
- 107
- 108
- 109
- 110
- 111
- 112
- 113
- 114
- 115
- 116
- 117
- 118
- 119
- 120
- 121
- 122
- 123
- 124
- 125
- 126
- 127
- 128
- 129
- 130
- 131
- 132
- 133
- 134
- 135
- 136
- 137
- 138
- 139
- 140
- 141
- 142
- 143
- 144
- 145
- 146
- 147
- 148
- 149
- 150
- 151
- 152
- 153
- 154
- 155
- 156
- 157
- 158
- 159
- 160
- 161
- 162
- 163
- 164
- 165
- 166
- 167
- 168
- 169
- 170
- 171
- 172
- 173
- 174
- 175
- 176
- 177
- 178
- 179
- 180
- 181
- 182
- 183
- 184
- 185
- 186
- 187
- 188
- 189
- 190
- 191
- 192
- 193
- 194
- 195
- 196
- 197
- 198
- 199
- 200

20. Ваш вік:

- 16
- 17
- 18
- 19
- 20
- 21
- 22
- 23
- 24
- 25
- 26
- 27
- 28
- 29
- 30
- 31
- 32
- 33
- 34
- 35
- 36 і більше

21. Ваша стать:

- Чоловіча
- Жіноча
- Не хочу вказувати

22. Оцініть матеріальне становище Вашої родини:

- Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти
- Вистачає на харчові продукти та на придбання необхідних недорогих речей
- Загалом на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, як-от меблі, холодильник, телевізор, уже спричиняє труднощі
- Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)
- Маємо можливість придбати практично все, що хочемо
- Важко відповісти

ДЕМОГРАФІЧНИЙ БЛОК

для четвертого курсу

19. Вкажіть Ваш середній бал з усіх предметів за результатами останньої сесії:

- 60
- 61
- 62
- 63
- 64
- 65
- 66
- 67
- 68
- 69
- 70
- 71
- 72
- 73
- 74
- 75
- 76
- 77
- 78
- 79
- 80
- 81
- 82
- 83
- 84
- 85
- 86
- 87
- 88
- 89
- 90
- 91
- 92
- 93
- 94
- 95
- 96
- 97
- 98
- 99
- 100

20. Ваш вік:

- 16
- 17
- 18
- 19
- 20
- 21
- 22
- 23
- 24
- 25
- 26
- 27
- 28
- 29
- 30
- 31
- 32
- 33
- 34
- 35
- 36 і більше

21. Ваша стать:

- Чоловіча
- Жіноча
- Не хочу вказувати

22. Оцініть матеріальне становище Вашої родини:

- Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти
- Вистачає на харчові продукти та на придбання необхідних недорогих речей
- Загалом на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, як-от меблі, холодильник, телевізор, уже спричиняє труднощі
- Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)
- Маємо можливість придбати практично все, що хочемо
- Важко відповісти

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Дайте відповіді на питання, обираючи із запропонованих варіантів той, який Ви вважаєте найбільш релевантним.

23. Яку відповідь Ви б дали на запитання: «Що таке право?»

- Право – це система норм, викладених у законах та інших нормативних актах.
- Право – це результат вирішення спорів і конфліктів між людьми, втілений у судовому рішенні.
- Право – це будь-який письмовий чи усний наказ, який є обов'язковим до виконання.
- Право – це передусім справедливість, уособленням якої є людська гідність і права людини.

24. Що, на Вашу думку, є першоджерелом і основною метою права?

- Першоджерело права – це людська гідність і права людини, а основна мета – справедливість.
- Першоджерелом права є втілена в законі воля держави, а основною метою – встановлення підпорядкованого цій волі міцного правопорядку в суспільстві.
- Першоджерелом права є реально наявні в суспільстві людські союзи та відносини між людьми, а основною метою – вирішення спорів і конфліктів між учасниками цих відносин не так на основі закону, як на основі живого права, що існує в суспільстві.
- Першоджерелом права є людські інстинкти, а метою – їх приборкання за допомогою законів та покарання тих, хто порушує ці закони.

25. Якою мірою, на Вашу думку, право пов'язане з мораллю?

- Право не може бути аморальним, тому зміст будь-якої юридичної норми має оцінюватися з погляду її моральної правильності. Встановлена законом норма, яка суперечить моралі, не є правовою.
- Моральні чинники мають враховуватися під час ухвалення судових рішень, проте це не означає ототожнення моралі з правом.
- Право та мораль – принципово відмінні одне від одного явища, тому моральна оцінка юридичних норм не має жодного значення для функціонування права. Юридичні норми мають неухильно виконуватися, безоглядно на їхню моральність чи аморальність.

- Право та мораль розуміють по-різному, тому під час ухвалення відповідних юридичних рішень потрібно діяти на свій власний розсуд залежно від обставин.

26. Як, на Вашу думку, співвідносяться право та закон?

- Право та закон треба розмежовувати, оскільки закон може бути формою вираження не права, а державного свавілля.
- Закон є обов'язковим для виконання незалежно від його змісту, оскільки лише строго відповідно до закону мають ухвалюватися юридичні, зокрема, судові рішення.
- Право та закон є тотожними, оскільки саме в законі право знаходить насамперед своє вираження.
- Намагання вмістити все право в законах та інших нормативних актах – це ілюзія. Реальне життя складніше й багатогранніше за будь-яке, навіть досконале, законодавство.

27. Що, на Вашу думку, є першоджерелом прав людини?

- Права людини – це радше моральна, ніж юридична категорія. Їх забезпечення виключно залежить від моральної готовності та матеріальних можливостей суспільства.
- Першоджерелом права людини є держава, оскільки саме вона надає права людині, закріплюючи їх перелік у конституціях, законах та інших нормативних актах.
- Першоджерелом прав людини є суспільство, у якому вона живе. Саме від нього походять права людини та ступінь їхнього забезпечення.
- Першоджерелом права людини є саме людська природа, тому вони не надаються державою, а належать людині від народження і є невід'ємними та невідчужуваними.

28. Коли, на Вашу думку, виникло право?

- Право виникло одночасно із виникненням і становленням держави.
- Право виникло лише після формування сучасних держав.
- Право виникло набагато раніше виникнення держави.
- Походження права жодним чином не пов'язане з державою. Воно виникло тоді, коли виникло людське суспільство та з'явилася потреба в розв'язанні спорів і конфліктів між людьми.

29. Як Ви оцінюєте можливість держави позбавити людину основоположних прав і свобод?

- Держава НЕ може позбавити людину основоположних прав і свобод, оскільки ці права є невід'ємними та невідчужуваними, тому держава не може їх скасувати на власний розсуд.
- Держава може позбавити людину основоположних прав і свобод, оскільки будь-які права та свободи, навіть закріплені конституцією, надані людині державою, тож вона має право їх скасувати.
- Права і свободи людини визначаються рівнем розвитку не лише конкретного суспільства, а й людства загалом. Рівень його сучасного розвитку унеможливає позбавлення людини її основоположних прав і свобод, однак їх обмеження в певних ситуаціях можливе.
- Стан прав і свобод людини зумовлений рівнем розвитку суспільства, у якому вона живе, тому все залежить від його можливостей.

30. Як Ви ставитесь до можливості відступити від норм закону, якщо він несправедливий?

- Від закону НЕ можна відступати, оскільки його вимог треба дотримуватися в будь-якому разі, незалежно від того, справедливий закон чи ні.
- Від вимог несправедливого закону можна відступати, оскільки він не породжує права. Тим паче це стосується кричуще несправедливого закону.
- Будь-якої дилеми в цьому питанні не має виникати, оскільки парламент як уособлення народного представництва ухвалює справедливі закони.
- Якщо закон несправедливий, потрібно знаходити справедливі рішення за межами закону, відшуковуючи право в реальному житті.

31. Як Ви ставитесь до можливості застосування єдиного варіанту судового вирішення спору в складних ситуаціях?

- Єдиного варіанту судового вирішення спору в складних справах зазвичай немає, оскільки суд, ухвалюючи рішення, має враховувати безліч нюансів конкретної справи, яких жоден закон передбачити не може.
- Завжди є лише один варіант вирішення спору, який передбачений нормами закону.
- Головне завдання суду в складних справах не дотримання букви закону, а знаходження справедливого й обґрунтованого рішення, спираючись на доволі широкий арсенал правових засобів, який є в розпорядженні суду.

- Складні справи, рішення за якими неможливо вивести із закону, мають вирішуватися на основі власного судового розсуду.

32. Як Ви вважаєте, який із наведених принципів має перевагу над іншими в ієрархії принципів права?

- Перевага має надаватися принципу невідворотності покарання, тобто кожна особа, яка порушила закон, має бути покарана.
- Пріоритет має надаватися принципу законності, тобто точному та неухильному виконанню законів усіма суб'єктами правовідносин.
- Пріоритет має надаватися принципу динамізму права, оскільки сучасне життя надто швидко змінюється – і закони не встигають за цими змінами.
- Пріоритет має надаватися принципу верховенства права, оскільки він акумулює в собі всі основні вимоги, виконання яких забезпечує міцний і стабільний правопорядок у суспільстві.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Вирішіть ситуаційні завдання. У наведених кейсах немає правильного чи неправильного варіанту відповіді. Тому оберіть із запропонованих варіантів той, рішення та аргументацію якого Ви вважаєте найбільш релевантними в кожному конкретному випадку.

33. Терористи захопили дитячий садок, вимагаючи задоволення владою певних політичних вимог. Унаслідок у заручниках виявилися 145 дітей та 10 працівників садка. Яке рішення Ви обрали б для визволення заручників і знешкодження терористів у такій ситуації, перебуваючи на місці працівників правоохоронних органів і відповідних спецслужб?

- Вести перемовини з терористами, випробовуючи різні форми перемовин, аж до задоволення терористичних вимог. Адже право на життя, особисту безпеку людини, у цьому разі – заручників, є цінністю, незрівнянно вищою від виставлених терористами політичних вимог.
- Жодних перемовин із терористами вести не потрібно, оскільки це прояв слабкості влади, якої за жодних обставин допускати не варто.
- Здійснити штурм дитячого садка, використовуючи надані законом повноваження, навіть усвідомлюючи, що штурм може призвести до жертв серед заручників, зате терористи будуть знешкоджені (знищені).
- Описана ситуація доволі складна, до того ж вона надзвичайно мінлива, у зв'язку з чим передбачити законом усі її нюанси та надати рецепти, як мають діяти спецслужби в тому чи іншому конкретному випадку, неможливо. Тому потрібна оперативна, а часом і миттєва реакція працівників спецслужб на зміну ситуації, залежно від чого мають ухвалюватися відповідні рішення.

34. Громадянка з тимчасово окупованої території України переїхала проживати в м. Бориспіль на Київщині в будинок своєї доньки, яка з дітьми виїхала за кордон. Вона звернулася до органу місцевого самоврядування з проханням призначити субсидію на оплату опалення в осінньо-весняний період. Відповідно до Постанови КМУ, субсидія надається за наявності певних підстав і документів, одним із яких є договір оренди житла, або реєстрації за місцем проживання. Таких документів у заявниці не було. Яке рішення Ви б ухвалили на місці органу місцевого самоврядування і чому?

- Відмовити в наданні субсидії через відсутність у заявниці договору оренди житла та реєстрації місця проживання, тобто передбачених законодавством підстав.

- Задовольнити прохання заявниці, оскільки відмова в наданні субсидії є нелюдським поведінням із людиною, яка може взимку замерзнути.
- Відмовити в наданні субсидії та рекомендувати звернутися до благодійного фонду при органі місцевого самоврядування за допомогою.
- Задовольнити прохання заявниці, оскільки обставини склалися так, що вона не могла оформити відповідні документи своєчасно, зобов'язавши її протягом певного часу підготувати ті документи, яких не вистачає.

35. Викладач університету, 60 років, вдівець, у вільний від науково-педагогічної діяльності час знімався у фільмах для дорослих. Студенти в інтернеті побачили відео за участі цього викладача. Опісля вони звернулися до адміністрації закладу вищої освіти з вимогою про звільнення викладача. Яке рішення Ви б ухвалили на місці адміністрації?

- Звільнили б за скоєння аморального вчинку відповідно до норм трудового законодавства.
- Залежно від певних нюансів справи, зокрема, ступеню відвертості сцен у фільмах (еротика чи порнографія), вирішити: звільнити або залишити на роботі.
- Залишили б на роботі в університеті, оскільки це частина його права на приватне життя, не пов'язана з процесом викладання.
- Запропонували б йому звільнитися за власним бажанням.

36. У приватний будинок, де мешкає сім'я з дітьми, вночі проникло двоє грабіжників. Вони зв'язали жінку з дитиною, почали погрожувати їхньому життю та вимагали віддати гроші та цінності. Чоловік із рушниці, яка в нього зберігалася, намагаючись затримати злодіїв, які чинили опір, застрелив зловмисників. Яке рішення Ви б ухвалили на місці суду?

- Визнати винним та призначити відповідний термін покарання, оскільки відбувалося перевищення меж необхідної оборони відповідно до Кримінального кодексу.
- Визнати винним та призначити відповідний термін покарання за вбивство з необережності.
- Визнати невинним, оскільки чоловік перебував у стресовій ситуації, захищав життя членів своєї сім'ї та міг не усвідомлювати значення своїх дій під час скоєння вбивства.
- Визнати невинним, оскільки право на свободу, захист від посягань на життя, особисту недоторканність і власність себе та членів своєї родини є невід'ємним та невідчужуваним.

37. Чиновника Кабінету Міністрів України звільнили відповідно до положень Закону України «Про очищення влади», які передбачали неможливість зайняття посади в Уряді у зв'язку із членством у Комуністичній партії СРСР за радянських часів. Чиновник оскаржив рішення в апеляційному порядку. Яке рішення Ви б ухвалили на місці суду?

- Відмовити в задоволенні позову, оскільки звільнення із зазначених підстав передбачене законом.
- Задовольнити позов, посилаючись на порушення законом фундаментального права людини заробляти собі та членам своєї родини на життя працюю.
- Задовольнити позов, оскільки сам факт членства в Компартії 30 років тому, як і в будь-якій іншій партії, не може впливати на здатність особи виконувати посадові обов'язки в органі виконавчої влади.
- Відмовити в задоволенні позову, посилаючись на те, що кожна особа має нести відповідальність за свої дії в минулому.

38. Жінка похилого віку, яка страждає від фізичного болю через невиліковну хворобу, звернулася до суду з метою оскаржити відмову лікаря та дозволити їй чоловіку допомогти їй припинити життя за допомогою медикаментів. Яке рішення Ви б ухвалили на місці суду?

- Відхилити позов, оскільки закон не передбачає як самостійного припинення життя, так і з допомогою сторонніх осіб у процесі його припинення, що може бути розцінено, відповідно до норм Кримінального кодексу, як вбивство.
- Ця ситуація може вирішуватися по-різному залежно від медичних висновків та психічного стану особи. Отже, суд може або задовольнити прохання особи щодо можливості припинення життя, уникнення сильних фізичних і душевних страждань, або відмовити.
- Задовольнити позов, оскільки гідність людини передбачає право людини на гідне життя та право на гідну смерть у разі неможливості продовження гідного життя.
- Задовольнити позов, оскільки практика закордонних країн передбачає евтаназію.

39. Кабінет Міністрів України в межах наданих йому законом повноважень, посилаючись на дефіцит державного бюджету, скасував право на безоплатний проїзд для працівників правоохоронних органів. Співробітник правоохоронних органів оскаржив постанову уряду в суді. Яке рішення Ви б ухвалили на місці судді:

- Відмовити в задоволенні позову, оскільки соціальні права забезпечуються державою лише у випадках, коли законом про державний бюджет передбачені на це кошти.
- Відмовити в задоволенні позову, оскільки працівники правоохоронних органів не належать до соціально вразливих категорій осіб, які потребують додаткової допомоги від держави у вигляді безоплатного проїзду. Середньо зважені затрати на проїзд становлять незначну частину грошового утримання правоохоронців.
- Право на безоплатний проїзд є набутим правом (пільгою), тобто воно не є основоположним, невід'ємним і невідчужуваним правом, тому його можна обмежити.
- Визнати протиправним скасування права на безоплатний проїзд, оскільки КМУ не має права обмежувати встановлені законом права.

40. Онука ввела бабусі, яка страждала невиліковною хворобою, велику дозу снодійного, від якого настала смерть літньої жінки. У суді розглядалося питання щодо можливості отримання онукою спадщини. Яке рішення Ви вважаєте обґрунтованим у такому випадку:

- Не надавати спадщину, оскільки онука вчинила злочин, а відповідно до норм Цивільного кодексу особа, яка умисно позбавила життя спадкодавця, усувається від права на спадкування.
- Надати спадщину, оскільки бабуся була невиліковно хвора й вона сама просила позбавити її надмірних фізичних та психологічних страждань, про що залишила передсмертну записку.
- Надати спадщину, оскільки факту злочину в діях онуки не було; бабуся мала право розпоряджатися своїм життям, оскільки було неможливо його гідно продовжувати.
- Надати спадщину, оскільки онука є єдиною спадкоємицею своєї бабусі.

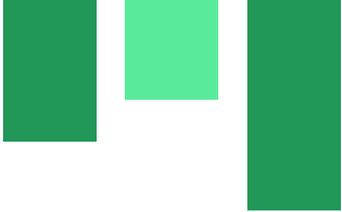
41. Законодавчий орган вніс зміни до Виборчого кодексу України, який встановив виборчий бар'єр для проходження в парламент для політичних партій у 8 %, а блоків політичних партій – 10 % голосів виборців. Суб'єкт конституційного подання оскаржив конституційність вказаних змін до Конституційного Суду України. Яке рішення має ухвалити КСУ, на Вашу думку, у такій ситуації?

- Визнати зміни до Виборчого кодексу України такими, що відповідають Конституції України, оскільки право законодавчого органу встановлювати виборчий бар'єр не може піддаватися сумніву.

- Визнати зміни до Виборчого кодексу України неконституційними, оскільки надмірний виборчий бар'єр обмежує право виборців мати своїх представників у парламенті. Це є вкрай (кричуще) несправедливим.
- Відмовити в прийнятті справи до розгляду, оскільки це питання політичне та його вирішення належить до виключної компетенції парламенту.
- Конституційність змін до Виборчого кодексу, чи, навпаки, їх неконституційність залежатиме від аналізу конкретних обставин та відповідних розрахунків.

42. Батьки привели в дитячий садочок хлопчика 5 років у рожевій сукні із заплетеними косами, пояснивши, що він сьогодні бажає бути дівчинкою. Адміністрація садочка відмовила прийняти дитину до садочка того дня. Батьки оскаржили це рішення в районний орган освіти. Яке рішення Ви б ухвалили на місці керівника цього органу:

- Адміністрація садочка вчинила правильно, оскільки правила поведінки дитсадочка не передбачають носіння одягу іншої статі.
- Зобов'язати адміністрацію садочка переглянути правила поведінки в дитсадочку з наданням права батькам і дітям самостійно ухвалювати рішення про одяг та зовнішній вигляд.
- Адміністрація садочка вчинила неправильно, оскільки обмежила невід'ємне право дитини на самовизначення.
- Адміністрація вчинила неправильно, оскільки потрібно було викликати ювенальну поліцію з метою притягнення батьків дитини до відповідальності за порушення батьківських обов'язків.

ЛЗІ Лабораторія
законодавчих
ініціатив

ММММММММ

МММ

ІІІІ

ЛЛЛЛЛЛ

МММММ

ІІІІІІ

ЛЛЛ

МММ

ІІІІІІ

ЛЛЛЛЛ

ММММММ

ІІІІІІІІ

ЛЛЛЛЛЛ

МММММ

ІІІІІІІІ

ЛЛЛЛЛЛ

ММММММММММММММММ

ІІІІІІІІ

ЛЛЛЛЛЛ

ММММММ

ІІІ